

ЮРІЙ ГУБСЬКИЙ

**Вчителі.
Колеги...
Моя медицина**

★★★★★

КИЇВ - 2018

Юрій ГУБСЬКИЙ

ВЧИТЕЛІ.

КОЛЕГИ...

МОЯ МЕДИЦИНА

Київ – 2018

Перед вами книга спогадів людини, чие життя і наукова діяльність тісно переплелися з історією української медицини кінця XX - початку XXI століття. Доктор медичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України Юрій Іванович Губський це ім'я, добре відоме не лише в колі фахівців медичної біохімії, фармакології та токсикології, а й серед широкої медичної спільноти.

Його шлях розпочався у Харківському медичному інституті, на медико-біологічному факультеті, звідки він перевівся на лікувальний факультет Київського медичного інституту імені О.О. Богомольця, який і закінчив з відзнакою. Ще студентом він був занесений до «Золотої книги пошани студентів» КМІ, а згодом закінчив аспірантуру на кафедрі біохімії, розпочавши наукову кар'єру, що тривала десятиліттями.

Професор Губський - автор перших національних підручників з біологічної та біоорганічної хімії для медичних і фармацевтичних вишів України, які стали основою навчання багатьох поколінь лікарів та фармацевтів. Його наукова діяльність охоплює не лише фундаментальні дослідження у сфері медичної біохімії та молекулярної фармакології, а й вагомий внесок у розбудову системи паліативної та хоспісної допомоги в Україні. Він став засновником і першим завідувачем кафедри паліативної та хоспісної медицини НМАПО імені П. Л. Шупика, першим Головним ученим секретарем НАМН України та незмінним керівником науково-координаційного управління Президії НАМН України.

Книга **«Вчителі. Колеги. Моя медицина...»** є продовженням ідей та роздумів, розпочатих автором у попередніх мемуарних працях — **«Як це було. Від Союзу до моєї України»** (2010) та **«Сумською і далі»** (2014). Це не лише розповідь про власний шлях і зустрічі з видатними особистостями, а й жива хроніка епохи, написана з позицій очевидця та учасника подій, що формували сучасну українську медицину.

Ці спогади - про вчителів і колег, науку і людей, про те, як особиста історія зливається з історією країни. Книга, яку ви тримаєте в руках, це щире свідчення життя, відданого медицині, науці та Україні.

Видання приурочено до
80-річчя від дня народження Юрія Івановича Губського,
що надає йому особливого змісту та символічної ваги — як підсумку
багаторічного наукового шляху та визнання внеску автора в розвиток
вітчизняної медичної науки.

*“І завжди в сумну хвилину
Згадую я з тугою
Харків і Сумську стару,
Будиночок на старій Сумській... “*

Зі старого міського романса

Г л а в а 1. Мій Харків. Обираю себе

Батьківський дім - початок початку...

Як знають вже читачі мого першого мемуарного есе (якщо такі взагалі є в наявності...) – найраніші мої спогади та враження – наша квартира (точніше – дві кімнати у загальній, так званій “комунальній” квартирі) у центрі Харкова в кутовому будинку по вулиці Гіршмана, 5/Держинського, 13 (13). З балкона другої кімнати, праворуч, видно Сумську та знаменитий “манізерівський” пам'ятник Тарасу Шевченку (вважається найкращим з усіх).

У цьому старому харківському будинку – тоді ще двоповерховому, де мені випала доля народитися і жити (з невеликими перервами) до студентського віку, зробивши до цього часу вже свої перші, але вирішальні кроки медичного шляху. Раніше, до 1921 року, в цьому будинку жив знаменитий свого часу в Харкові офтальмолог Л.Л. Лікар і громадський діяч-гуманіст, професор Леонард Леопольдович Гіршман, який створив одне з перших відділень опіки сліпих, і став одним із засновників Харківського наукового медичного товариства. За дуже невиразними спогадами мого харківського періоду життя, у місті до війни і ще в 50-ті роки був Інститут очних хвороб імені Гіршмана, в останній час відроджений у вигляді Міської офтальмологічної клініки.

Гіршман Л.Л.
(1839-1921)

Несподівано для себе; старий будинок - особняк лікаря Леонарда Гіршмана став гніздом ще для однієї медичної сім'ї, яка налічує вже сьогодні три покоління лікарів, викладачів та науковців у галузі теоретичної та клінічної медицини. Видатний київський

психіатр, один із моїх Вчителів, професор Яків Павлович Фрумкін якось промовив на лекції: “Я виріс у психіатричному дворі...”. Мені чомусь запам'яталася ця фраза, і зараз думаю, що, перефразовуючи професора Фрумкіна, з повною підставою можу про себе сказати: “Я виріс у медичному будинку” - маючи на увазі під “будинком”, звичайно ж, і медичну родину.

Згідно з відомостями, наведеними знавцем старого Харкова Миколою Тимофійовичем Дяченком, нинішня “Гіршмана” на початку минулого століття являла собою лише короткий Сорокинський провулок, що поєднував Сумську – знамениту центральну вулицю міста – з початком вулиці Артема (у дорадянський період – Староцвинтарної). Лише пізніше, вже на початку 30-х років, простягнувшись до Пушкінської, вулиця отримала ім'я Гіршмана, на честь відомого в місті лікаря.

Двір же нашого будинку (мені сьогодні іноді сниться, що я заходжу в нього і не можу знайти дороги далі...) виходив на вулицю Дзержинського, переіменовану в наші дні знову на Мироносицьку, за її старою, ще “дореволюційною” назвою - мається на увазі, звичайно ж, подія, раніше відома як “Велика жовтнева соціалістична революція”, також переіменована зараз в “жовтневий переворот”. Хоча, навряд чи настільки забутий церковний ритуал як “носіння мирра” говорить щось зрозуміле розуму чи серцю сьгоднішніх харків'ян, тому, напевно, і тут мають рацію суперпрагматичні янки, які позначають свої *стріти* та *авеню* звичайними порядковими номерами, непідвладними історичним та політичним пошестям...

Але після деякого складного, у зв'язку з парадоксами радянської та сьгоднішньої демократичної топонімики, історичного екскурсу повертаюся до будинку та квартири нашої родини – знову кажу – “квартира” (і це вважалося квартирою...), хоча фактично це були дві великі (вагончиком) кімнати з високими стелями і величезними вікнами. Роз'яснюючі для сучасного читача - багатосімейної) квартирі на другому поверсі двоповерхового (до надбудови) старого будинку.

Мій старий харківський будинок і балкон нашої квартири по вул. Гіршмана, № 5 (тепер ріг Мироносицької, 13), поряд з Сумською – зустріч через 50 років...

Куток "старої Сумської" в новий час...

При вході в наш будинок з центрального парадного ("парадної", як колись писали) з боку Гіршмана - широкі сходи (тут же, на першому поверсі під сходами, увійшовши в самий дурний підлітковий вік, я ховав сигарети "Прима"), на другому поверсі - скляні двері в спільну квартиру з чотирма дзвониками, довгий темний коридор (невизначний образ якого мені, здається, теж іноді сниться) – з двох боків кімнати сусідів, прямо в кінець – наші двері... Ліворуч від загального входу – коридорчик у спільну кухню, туалет та вихід на "чорний хід", через який виносили сміття та бігали у двір – для скорочення відстані – хлопчачки. Морок коридору лише злегка висвітлюється свистячим синім полум'ям мідних примусів, а пізніше – як етап руху нагору післявоєнної радянської дійсності – діловито гудучих керогазів. Тут же, у великому коридорі, біля правої стіни, біля дверей нашої квартири – "комодоподібний" (за В. Набоковим) умивальник.

Пам'ятаю - у нашій "квартирі" неймовірно високі (для наступного радянського будівництва) стелі, підлога зі справжнім дубовим паркетом з окремих різного кольору трикутничків; у двох кімнатах - кутові пічки, що топилися дровами та вугіллям (з сарайчика у дворі), із загальним димарем (прибрані пізніше, після реконструкції будинку, коли в спільній кухні вперше з'явилися газові плити), а на підлозі біля печі – прибитий до паркету лист заліза (куди може впасти розпечене вугілля), поряд металевий совок. У прохідній кімнаті бабусі та дідуся - величезний чорний гардероб, а в кімнаті батьків з виходом на балкон - стильніший "шифонер", в якому одяг висів на "тремпелях" (тоді дітям навколо шиї обв'язували "кашне"), комод для білизни, оббитий дермантином диван і металеве, з сіткою, ліжко з нікельованими кулями. Ще в нашій квартирі було кілька стільців зі спинками із кручених гілок-палок ("віденські стільці") і навіть плетена гойдалка - цілком аристократична розкіш, яка дивом прибилася до нашого будинку "з давніх-давен"; у кутку великої кімнати дідуся і бабусі – важка скриня, на якій зрідка спав хтось з приїжджаючих до Харкова гостей (родичів із села – мами чи тата). Пам'ятаю як важливу подію в нашому повоєнному будинку - купівлю дерев'яної етажерки для книг. Дітей купали в кориті – ванна (спільна для всіх сусідів) з'явилася набагато пізніше, і в цьому дуже глибока відмінність нашої квартири від *набоківських* спогадів...

В основі будинку, як і у всіх інших старих харківських цегляних будинках, був підвал, де були маленькі комірчини для зберігання різного домашнього начиння, старих речей та їстівних припасів (картоплі на зиму, діжок із солоною капостою). Тут же, в холодній вогкості, в кімнатах із "кам'яним холодом" – таке точне визначення цих жителів я знайшов пізніше у Юрія Домбровського, з вкопаними в землю віконцями, з яких можна було бачити лише взуття перехожих (можна згадати і підвальне житло Майстра...) –

роками жили люди. "Вони живуть у підвалі" - говорили батьки про сім'ї деяких Севиних приятелів.

Пам'ятаю тривале будівництво в будинку з нарощування двох додаткових поверхів (при цьому в квартирах з'явилися чудеса цивілізації - ванни, балкони і газові плити), а в нашому дворі і сусідньому "п'ятнадцятому" (Дзержинського, 15), поряд з "Косіора" - нас, зовсім малих "пацанчиків", озброєних дерев'яними палками і саморобними пістолетами - і безкінечні ігри в "наших і німців" ("німцями" ніхто не хотів бути!..) і іноді "в Чапаєва".

Ну а старші хлопці - підлітки вже віку Севи (мого старшого брата Севи, 40-го року народження, - "Севика", який вперше з'являється в цій повісті про життя), тобто, дитинство яких прийшлося на Війну і до 50-х, - ганяли футбольний м'яч, грали "в ножичок", виготовляли дерев'яні або дротяні рогатки з жорсткою гумкою-тіткою та металевими дужками, якими цілком можна було вибити око або розбити вікно сусідам. Рогатки мали більшість нормальних, тобто, і з "хороших сімей" хлопчаків (у мене теж). А ось грали на гроші в "стіночку", або "розшибалку", і виготовляли досить серйозну зброю - "самопали" з мідних трубок із зарядом із сірникових головок - вже хуліганисті пацани, молодша поросль цілком серйозних бандитів. Такий був післявоєнний Харків, особливо Севиного дитинства. Незважаючи на невелику, п'ятирічну різницю, у мій час все вже почало змінюватися, і про це – більшість наступних сторінок.

Ну, а повертаючись до "Косіора", суто харківської назви "з давніх-давен", хотів би внести роз'яснення в цю давно забуту Харківську топоніміку. Справа в тому, що поряд з нашим будинком, дещо вище вздовж по вулиці Дзержинського (у №№ 19 та 21) у період перебування Харкова в ранзі столиці Радянської України розташовувалися високі державні установи – Центральний Комітет Комуністичної партії (ЦК КП(б)У) та Центральний Комітет комсомолу (ЦК ЛКСМ) України, згадуваний у знаменитих колись, обласканих радянською пропагандою та справді улюблених мільйонами книгах Миколи Островського та Олександра Бойченка. А в будинку №17 жив перший ("генеральний") секретар ЦК КП(б)У з 1928 року Станіслав Вікентійович Косіор, відомий сьогодні як один із винуватців голодомору 33-го та головних виконавців масових репресій в Україні у 1935-38 роках, який закінчив своє життя 1939-го від кулі ката НКВС подібно до багатьох інших сталінських емісарів, представників славетного більшовицького племені. Саме цей будинок, де під час першої німецької окупації Харкова розташувався штаб німецької 68-ї піхотної дивізії, був підірваний радіокерованою міною в ніч на 14 листопада 1941 року – блискуче продовження сталінської тактики випаленої землі, розпочатої 24 вересня знаменитими вибухами на Хрещатику, а потім довго інкримінованої "фашистським загарбникам". Але, звичайно ж, мало хто з пересічних жителів повоєнного Харкова знав (або дозволяв собі думати) про всі такі нещодавні трагічні події – принаймні нам з братом нічого подібного вдома не розповідали, і руїни "будинку Косіора" перетворилися на описувані мною роки на місце захоплюючих ігор для малолітніх харківських хлопців.

Серед моїх перших дитячих спогадів, як *щось дане*, - розташовані за кілька кроків від нашого будинку знаменита Сумська, пам'ятник Шевченку та сад Шевченко (саме "сад", як казали харків'яни, а не "парк", яким був "парк Горького") з гарними алеями, фонтаном, каруселями та човнами-гойдалками на дитячому майданчику. Ще невиразно пам'ятаю полонених німців у саду Шевченка в темно-зеленому одязі, які щось будували або відновлювали зруйновані під час недавньої війни будинки.

Намагаючись проникнути пам'яттю глибше, до витоків самоусвідомлення, натикаюся тільки на одну картину - мабуть, найбільш ранню - кругла кімната, вікно на всю стіну від підлоги до стелі (т.зв. "французьке" вікно?), каструлі під вікном і моя мама - висока жінка, здається, у лижному костюмі – це квартира моїх батьків у кутовому будинку на вулиці Лермонтовській – наприкінці Пушкінської, біля знаменитого студентського гуртожитку "Гігант", у якому жив колись тато і де познайомились мої батьки. І, отже, це 1947 чи 1948-й рік – за маминими спогадами, "Пушкінська" була вже після моїх перших років життя на Гіршмана, коли через якісь дуже серйозні комунальні проблеми батьки отримали кімнату на Лермонтовській від татової військової "частини" і тимчасово туди переїхали.

Ще, з перших дитячих вражень і почуттів, які закладають, мабуть, основу головних понять, норм, того, що іноді називають "життєвою філософією" людини, – мої ранні досвіди знайомства зі *смертю*. Смутний спогад – я один ввечері в кімнаті на Гіршмана, мама з татом кудись пішли, і, після якоїсь книжки – "когось вбивають", почуття страху, що вперше з'явилося, перше *передчуття*, що це може торкнутися і тебе самого... Дещо пізніше – абсолютно панічний страх похорону (тоді по вулицях йшли похоронні процесії – вантажівка з задратованими кумачом бортами, жалібна музика...); і - смерть старої жінки з єврейської сім'ї, яка жила в одноповерховому кутовому флігелі у дворі нашого будинку - заупокійний плач-завивання, винесення тіла в савані - почуття *жаху*; потонув хлопчисько з будинку навпроти - я боявся навіть підходити до цього двору; потім – як неймовірно важкий психологічний досвід – смерть бабусі. Це було літо 1958-го року - ми були в Перекопівці (отриманий мною тоді емоційний удар описаний в оповіданні "Листи") - по приїзді до Харкова я вперше був на "поминках" у квартирі на Гіршмана, де бабуся померла - потім я довго боявся заходити туди, а язичницький звичай їсти якусь їжу під час цих скорботних заходів я вважаю диким, і досі для мене він просто неприйнятний.

Якось уночі 2001 року згадав поіменно майже всіх наших сусідів по Харківській квартирі кінця 40-х – початку 50-х: Должанські-Ізбарови – Ізраїль Йосипович, Циля Михайлівна, Нора (в *їхній квартирі стояло піаніно, і Нора вчила мене грати*) і зять Арон Губенко, що з'явився пізніше, (пам'ятаю, що з Кривого Рогу); Фуфрянські: Антоніна Михайлівна, її діти – Славик (приятель Севи), Майка – їхній батько, здається, "сидів"; пізніше посадили і Славика... Потім Фуфрянські кудись виїхали (це було вже пізніше), і замість них оселилися Левітіни – вже цілком пристойна єврейська літня пара. Цира Миколаївна Голуб – сива маленька жінка (для мене з того сприйняття – найдосконаліша старенька з *незрозумілого часу*, щось у цьому мене лякало...). Її квартира з роялем, старовинними речами та фотографіями та якимось особливим запахом; дочка Таня – киянка, син Альоша – журналіст, який зрідка приїжджав із Москви.

Ще пам'ятаю кілька прибудов-флігелів у дворі, де жили єврейські сім'ї – серед них "інтелігентного" вигляду жінка з донькою, яку чомусь називали "годинницею", а десь на першому поверсі - родина Фрейманів, недалеко – Халфіни, Ляхови (чомусь згадалося – їхній син Льоня Ляхов, його батько у колі сусідів – "Льоня дуже талановитий хлопчик! Він намалював красвид!") – до речі, ні про які національності ніхто тоді не думав – принаймні ми – діти, нічого цього не знали. Набагато-набагато пізніше (до речі, вперше з книги британського журналіста Олександра Верта, а не будь-кого з радянських чи нових українських істориків) дізнався про масові знищення євреїв в окупованому Харкові.

І в цій, другій за рахунком книзі моїх головних спогадів і роздумів про своє життя, не можу не сказати, що тільки в останні роки громадянам вже колишнього СРСР

(тобто сьогоднішньої України) стало відомо, що в роки гітлерівської окупації, вірніше вже першої зими 1941-42 року нацистами було розстріляно у старому Дробицькому Яру від 20 до 30 тисяч мирних жителів Харкова єврейської національності. Але ні одразу після війни, ні всі наступні десятки років радянської влади ми нічого про це не знали... Влада не могла нічого доброго сказати з цього приводу – адже це вона – радянська влада та її армія кинули на знищення фашистам мільйони своїх громадян у окупованих містах. Довго не міг зрозуміти причин гострої антирадянської налаштованості "радянських" євреїв вже в 70-ті, але це дуже особливе питання... А до теми Голокосту в цій книзі я ще повернуся...

В родині жили також дідусь - Ніканор Олексійович Макєєв і бабуся Ганна Михайлівна (у дівочтві Лебедева - мама моєї мами) - добра і інтелігентна жінка (попри відсутність особливої офіційної освіти, а скоріше в силу успадкованої нею з її рідного дому православної *благості*), тому домашнім господарством та дітьми займалася, звичайно, вона. Вона ж і постійно примиряла дві протидіючі сторони (*кожна із сильним характером та своєю життєвою правдою*) – мою маму та дідуса (маминого батька). Тому і в дитячий садок я майже не ходив (а Севік не ходив, мабуть, через те, що його ранні дошкільні роки припали на війну і перші два повоєнні роки в зруйнованому Харкові), а коли мама, нарешті, відправила мене (скоріше з виховних цілей), у “середню групу” дитячого садка – вона працювала зовсім недалеко, стоматологом у медсанчастині, за квартал від нашого будинку, на вулиці Чернишевського, – нічого хорошого з цього не вийшло...

Вже до цього часу - п'яти років зросту - я сформувався як надто домашній - надто боязкий, сором'язливий, м'який і слухняний хлопчик... І, звичайно, спогади від дитсадка залишилися на все життя лише несприятливі. Наприклад, вдень потрібно було спати (до чого я вдома абсолютно не звик), а я ніяк не міг заснути, і всі ці два - три місяці перетворилися для мене в одне суцільне катування (адже за строгою вказівкою няньок лежати потрібно було тільки на правому боці з підкладеними під праву скроню ручками (!), а в такому положенні я заснути не міг і одного разу збунтувався - перевернувся на спину, що відразу викликало різку відповідь з боку нянечки...). Або ще пам'ятаю прогулянку у дворі – я чомусь розшукую виховательку і, звертаючись до товариша: “А Ася Самойлівна де?” - Отримую належну відповідь - "У тебе на бороді!" - Зі мною до того ніхто так не розмовляв...

Дитсадковим мукам моїм прийшов кінець одного дня, коли опівдні дітям дали какао з прокислого молока – воно було навіть на смак кисле, і, звичайно, ніхто з нормальних дітей його майже не пив, а слухняний Юрочка (мамин “Юрасик”) дозволив собі не допити тільки трохи на денці склянки – *слово честі, я досі пам'ятаю смак і колір цього какао...* Скінчилося це до вечора найстрашнішою токсико-інфекцією, після якої мене в садок більше не пустили (проти була бабуся!). А оскільки в той же день дітям давали як зелень до однієї зі страв ще й сирий кріп, то я також придбав на все життя неприйняття цієї корисної і невинної трави...

Як фон до всього того життя постійно спливає “сад Шевченка” – місце сімейних прогулянок мешканців центру, але я і мої малолітні приятелі (а потім і підлітки) мало туди ходили, і ніколи ввечері – боялися хуліганів, харківських “сявил”, – майже обов'язково у тебе могли відібрати гроші (а потім – і годинник), побити, і з цим нічого неможливо було зробити. А дорослі боялися "Чорної кішки" (якийсь час дідусь клав уночі під подушку сокиру). Деякі моменти, психологія цього часу і навіть зовнішній вигляд кримінальних

героїв першої повоєнної пори (“фікса”, білий шарфик, чоботи, скошена на очі кепка) дуже непогано показані у популярному фільмі кінця 70-х “Місце зустрічі змінити не можна” Станіслава Говорухіна.

Зовсім пізніше, вже у старших класах, коли я сам “гуляв Сумською” (це – 8-й – 10-й класи) – боялися шпани та серйозних “заблатнених” хуліганів із Ключківської, Журавлівки, Салтівки, Тюринки, Москалівки, Іванівки – *харківських робітничих районів*. Ми говорили саме “Тюринки” (у старому Харкові справді була “Тюрина дача”), а не “Тюренки”, як пише “підліток Савенко”, сам пацан із Салтівки.

Ще у Харкові були “заводи” – гіганти радянської індустрії, на яких працювали сотні тисяч людей – “ХТЗ”, “ХЕМЗ”, “Серп та молот”, “ХПЗ імені Малишева”, “ФЕД”. Туди, в заводський район, на Московський проспект і Плеханівську, ходили з Пушкінською через площу Тевелева і з Холодної гори через Свердлова і площу Рози Люксембург деренчливі і гуркотливі по каменю трамваї. Поїздка з центральних районів міста та з Холодної гори в битком набитими в години пік вагонами займала більше години. Я один раз їздив у заводський район Харкова на Плеханівську, де жили далекі родичі бабусі, і, *як відмерла примара часу, бачу жінку - “кондукторку”, що пробивається ліктями крізь спресовану людську масу, з сумкою для грошей на шиї та товстеними різнокольоровими – білими, блакитними, рожевими катушками квіток, і мені досі чується її голосне, на весь вагон, перед зупинками “Квітки з тарифом “три” далі недійсні”...*

Хуліганісті хлопці-двієчники, які йшли зі школи після 8-го – 9-го класів, продовжуючи (принаймні багато хто з них) навчатися у т.зв. “вечірніх школах”, працювали зазвичай на одному з цих великих харківських заводів. Пам'ятаю, що багато хлопців з нашої 5-ї школи йшли “на Бермана” - знаменитий “Харківський машинобудівний завод ФЕД” (у розшифровці “Фелікс Едмундович Держинський” – підприємство, створене на основі виробничих майстерень макарєнківської колонії імені Горького) і те, що зв'язалося в харківському міському фольклорі чомусь з ім'ям одного з керівників ГУЛАГу Матвієм Давидовичем Берманом, розстріляним, як і всі керівники ГПУ-НКВС, у 39-му.

My Ancestors...

На одному з великих харківських заводів - всесоюзному заводі сільськогосподарського машинобудування “Серп і Молот”, відомому ще з кінця XIX століття як акціонерне товариство “Гельферіх-Саді”, – *доведеному до банкрутства та повністю знищеному в роки незалежності України; зараз на його місці планується розбити парк та торгово-розважальний комплекс* – у період мого дитинства працював мій дідусь. Ніканор Олексійович Макєєв був, як я тепер розумію, винятковою особистістю. Це саме він вирвався у 20-ті роки до Харкова – тодішньої столиці Радянської України - із зовсім забитої російської глибинки під Білгородом - села Ближня Ігуменка, забравши за собою гарну молоду дружину – мою майбутню бабусю, це він закінчив у 1928 році трирічний курс 1-ї Харківської школи “червоних десятників” (як я розумію, рівня технічного училища із середньою освітою – дідусь був грамотною людиною, добре знав математику), потім воював – як і більшість чоловіків того покоління, приїхав після поранення на Північний Урал до своєї евакуйованої сім'ї, потім усе життя працював “десятником” і

виконробом на різних будівництвах Харкова, і пішов із життя 1968 року, вже після переїзду нашої родини до Києва.

"Раклівська влада" - напідпитку, бурчав дідусь... Справжній радянський пролетар, який працював на великому машинобудівному заводі, він, за оцінкою реалій радянської влади, фактично і був справжнім "дисидентом", але мене ще дуже багато років, перш ніж я почну розуміти, що ж він мав на увазі, і зараз мене охоплює гіркий жаль, що я був занадто малий тоді, не розпитавши його про щось дуже важливе в житті, що застерегло б мене від стількох помилок, розчарувань і невдач...

Моя Мама... У 1918 році в тій же Близькій Ігуменці народилася дівчинка, про дитячі та юнацькі роки якої я, на мій сьогоднішній величезний жаль, не знаю практично нічого. Можу тільки припустити, що назва її рідного села походить від *ігуменів*, що проживали поблизу, - залишилося усне оповідання мами про те, як вона якийсь період дитинства жила в монастирі, і її виховували монахині. Ще був її невизначений спогад про свою бабусю – маленьку стареньку в чорному одязі, яку возили на санчатах – можливо, тут коріння того ригоризму та суворої нетерпимості до відступу від правил, які так жорстко виявлялися в її системі виховання дітей – Севи та Юри.

Знаю лише, що в школі Шура Макєєва навчалася вже в Харкові, жила сім'я в тому ж будинку на Гіршмана, що й після війни, але – у *підвалі*, в одній із тих найсиріших кімнаток із дуже низькими стелями, про які я вже писав вище, і які знову виникають у цих спогадах, як частина життя моїх батьків.

*Ніканор Олексійович, Анна Михайлівна,
Шура Макєєви*

Рабфаківки

Після закінчення школи мама вступає до торгово-економічного інституту (за компанію зі своєю подругою Фірою), але незабаром сама його кидає, відчувши, що це *не її*. Потім, у 1935 – 36 рр. – рабфак та по 1940-й – студентка Харківського стоматологічного інституту. У стоматінституті слухає лекції таких фундаторів вітчизняної стоматології, як професора О.М. Гофунг, Б.М. Бинін, М.Ф. Фабрикант, визначаючи тим самим не лише свою долю, а й життєві шляхи своїх синів, які поки що десь на кальках Господа Бога...

А її наречений - "білявий Івасик" приходить у цей світ у самому серці української землі - на справжньому "козацькому" хуторі поблизу старовинного села, що на "Ромодановому шляху", описаному навіть великим Тарасом у його знаменитій "Наймичці", про що через багато років, автор із певною гордістю згадує у своєму оповіданні-нарисі «Митько».

*На хуторі Губському. 29 червня 1943 р.
Перший ряд – Губський Омелян Андрійович,
Губський Яків Андрійович. Бурба Оля,
Губська Олександра Павлівна;
другий ряд – Бурба Григорій Лаврентійович,
Бурба (Губська) Олександра Яківна,
Губська Євдокія Яківна*

*Іванко Губський після
закінчення курсів вчителів
в м. Ромни. Біля 1931 року*

Традиційна українська сім'я зберігала у своєму побуті, звичаях і життєвій філософії глибоку християнську віру у вищу правду й справедливість — віру, яка не згасла навіть після жорстоких випробувань епохи колективізації та інших так само всеосяжних соціальних експериментів радянської влади і, на мою думку, дозволяють виживати цьому багатостраждальному народу вже й у сьогоденній, посткомуністичний час....

Сільська школа в селі Перекопівка – близько шести кілометрів від рідного хутора, куди треба було ходити пішки (іноді сусіди підвозили на возі...) будь-якої пори року. Це була, як я розумію, початкова школа. Але Іванко хотів навчатись далі – думаю, під впливом, швидше за все, місцевого грамотія та хуторського інтелектуала – рідного дядька Омеляна – брата отця Якова Губського...

“А інакше будеш все життя в хуторі волам хвосту крутити!..” - Ні! Іванко такого не хоче, і вступає до Роменського училища...

Ну а потім шлях лежить, звичайно ж, в українську столицю! Тоді це – індустріальний, пролетарський та істинно комуністичний Харків. Там – рабфак, будівельний інститут у самому центрі Сумської, студентське життя у знаменитому гуртожитку “Гігант” наприкінці вулиці Пушкінської – життєва стратегія та доля багатьох радянських фахівців того довоєнного покоління....

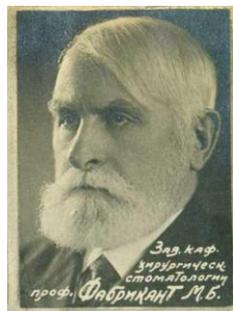
Десь у 39-му році моя майбутня мама знайомиться з моїм майбутнім татом – студентом геодезичного факультету Харківського інженерно-будівельного інституту. Створюється родина одного з перших поколінь радянської інтелігенції... На початку 1940 року на світ з'являється мій брат Всеволод.

*Випускниця ХСМІ (1940) -
лікар стоматолог А. Макєєва*

*Випускник ХІСІ (1940) -
інженер-геодезіст-
військовий топограф І. Губський*

*З випускного альбома Харківського стоматологічного
інституту (1940 рік).*

*Професори Харківського стоматологічного інституту (1940 р):
зав. кафедри хірургічної стоматології проф. М.Б.Фабрикант,
зав. кафедри терапевтичної стоматології проф. Е.М.Гофунг,
зав. кафедри ортопедичної стоматології проф. Б.Н.Бинін*

*Підручник Б.Н.Биніна з ортопедичної стоматології до теперішнього часу
зберігається в моїй домашній бібліотеці...*

*Молоді та гарні – с бабусею Олександрою.
Хутір Губський. 1940 рік. Завтра була Війна.....*

Потім - Війна ... Чоловік і батько - на фронт, мама з однорічним сином і своєю
мамою - Ганною Михайлівною Макєєвою - в ешелоні, що вивозив харківські заводи на

Урал - у товарних вагонах-"теплушках" насилу вириваються з вже приреченого Харкова - в евакуацію. У дорозі – ешелон бомбардують німецькі літаки.., головна проблема – добути кип'ячену воду... Дитина занедужує найважчою дизентерією, назавжди залишиться хворобливим хлопчиком... За тиждень німці захоплюють Харків на довгі та страшні три роки... Але! – родину врятовано...

У період Великої Вітчизняної війни молодий лікар Олександра Никанорівна Губська стає начальником медико-санітарної частини на Північному Уралі (*"Боже мій! – це в 23 роки!"*), а після закінчення війни, прагнучи до вдосконалення у своїй професії, несподівано для сім'ї (*як я зараз можу зрозуміти!*), вступає до клінічної ординатури по кафедрі ортопедичної стоматології вже у Києві, починає займатися науковою роботою – хто чи що спонукало її на ці кроки, я ніколи вже не дізнаюсь...

У перший же післявоєнний рік на світ з'являється молодший син, який, як мама і старший брат, після багатьох і непростих коливань все ж таки піде медичною стежкою і через багато десятків років у своїх книгах-спогадах намагатиметься відтворити історію своєї родини і - відлуння Часу...

У перші повоєнні роки О.Н. Губська – практичний лікар у стоматологічних поліклініках м. Харкова. Готуючи цю книгу, підняв старі документи нашої сім'ї. *Свою кандидатську дисертацію мама захистила вже у 1954 році на тему "Визначення центральної оклюзії при протезуванні беззубих щелеп" на Вченій раді Київського стоматінституту, продовжуючи працювати практичним лікарем-стоматологом в одній із стоматполіклінік Харкова.* Її науковим керівником був один із лідерів Київської стоматології, багаторічний завідувач кафедри ортопедичної стоматології – вже Київського медичного інституту імені О.О. Богомольця – Абрам Ісакович Бетельман, і тому вже у 1954-1955 рр., після закінчення клінічної ординатури та захисту дисертації, вона працює асистентом кафедри ортопедичної стоматології Київського медичного стоматологічного інституту.

Потім моя мама знову повертається до Харкова (*"там - чоловік, діти"*...), і з 1955 року вже починає професійно працювати на науково-педагогічній роботі в Харківському медичному інституті на посадах асистента, а потім доцента кафедри госпітальної хірургії з курсу стоматології для студентів лікувального факультету. Але бажання потрапити до столярного Києва, вже разом із дітьми, у неї залишиться надовго... І вона зуміє реалізувати цю мрію своєї молодості через багато років, визначивши назавжди долю вже й свого молодшого сина – автора цих рядків.

Але це все буде вже набагато пізніше. А тоді, "після війни" – наша сім'я живе у комунальній квартирі в Харкові, а для нас, повоєнних радянських дітей, найголовнішими людьми були, звичайно ж, "військові" - офіцери в гарній формі, що разюче відрізнялися від погано одягнених, сірих "громадянських".

"Я, Сталін, Василевський, Микола Петрович і тато" - так, між іншим, розставлялися в моєму дитячому сприйнятті головні життєві персонажі. Думаю, що поява на чолі цього пріоритетного переліку п'ятирічного героя цих рядків є психологічно цілком зрозумілою, хоча й винятково значущою. Включення на перші місця в ціннісній ієрархії основних виразників духи епохи і постійно видимих на портретах у дні урочистих свят величних і грізних, з рядами орденів на грудях, генералісімуса Сталіна і маршала Василевського також дуже зрозуміло, і дякую, що тата згадав (все-таки добрий хлопчик)... Але особливою *реальною* особистістю був мені начальник тата "Микола Петрович". Полковник Микола Петрович Батюк, сивий красивий чоловік ("справжній

полковник”, як назвуть цей життєвий типаж пізніше), що зрідка приходив до нас у гості разом з дружиною Оленою Федорівною і їздив з водієм Васею на “Віллісі” - легендарному американському армійському позашляховику часів Другої світової війни, прообразі сучасних “Джипів”, що став після 43 року головним командирським автомобілем у Радянській Армії, – уявлявся маленькому повоєнному хлопчику живим ідеалом та людиною з вищого світу – *такою, як і він колись буде...*

Сьогоднішньому молодому поколінню, мабуть, важко уявити культ радянських офіцерів у народі у ці перші роки після важкої війни і Великої перемоги. Вступити до військового училища (особливо з інженерною освітою) було великим життєвим досягненням для молодих людей, а офіцерів пропускали перед собою навіть стомлені жінки, які стояли в довгих чергах за продуктами: "Проходьте, товаришу військовий!..". Пізніше це пішло, вийшов у відставку і якось зник з нашого життя Микола Петрович. Новий начальник тата, що прийшов на його зміну, переведений до Харкова звідкись із Сибіру суворий і затиснутий партійно-армійською дисципліною полковник Балобін був уже зовсім іншою людиною, іншим ставало й усе інше...

Калейдоскоп мого життя почав обертатися.

* * *

Коли на початку вже наступного століття до мого Харкова теж дістався найновіший капіталізм у його самобутньому українському варіанті, будівлю колишнього Гастронома на Сумській перебудували, а сам звичний для багатьох поколінь харків'ян продуктовий магазин ліквідували, розмістивши на його місці сучасний ресторан з найновішим дизайном, вишколеними за лекалами західного сервісу юнаками-офіціантами в національному одязі, позамежними для більшості пересічних громадян цінами, і величезними вікнами-стінами, що виходять на оточений чавунними фігурами величезний пам'ятник - похмурому Кобзарю і всій радянській епосі.

І коли у вологому листопаді 2007-го, після захисту у Харківському фармацевтичному університеті кандидатської дисертації Олі Афанасенко, ми відзначали цю знаменну подію під келихи артемівського шампанського – у новому модерному ресторані (будівлі колишнього гастронома на Сумській...), лише видимі за склом крізь спливаючі потоки крапель холодного дощу скульптурні уособлення літературних героїв у дусі соціалістичного реалізму могли щось нагадувати про назавжди минулий час не тільки моїм красивим супутницям-киянкам з нового покоління, але й самому їхньому шефу, що ностальгує, який приїхав до міста юності після чергової багаторічної перерви...

На Сумській. Моя дружина Галина Іванівна Парамонова біля Пам'ятника Шевченку. 2007 рік...

Будівля колишнього Центрального Гастронома в м. Харкові на Сумській – ріг Гіримана

...Ну а поки що, - мені - п'ять років (чомусь саме ця цифра врізалася на згадку як перше усвідомлення власного Я), отже 1950-й рік – час “народження наддержави”, як назвуть пізніше російські історики цей період у житті Радянської держави. А значить - все ще попереду і в країні, і в нашої родини, і в мене, і в Севіка ... Мої мама і тато - дуже молоді (як я тепер розумію! - Обом трохи за тридцять ...) лікар - стоматолог і офіцер (в цей час - старший лейтенант) - *радянські інтелігенти* "першого покоління" і саме тому всіма силами прагнуть справжньої освіченості та високої культури і так само роблять все, щоб виховати ці якості у своїх дітях – Севи та Юри...

* * *

І ще про той Час - 50-ті - 60-ті...

Після закінчення небаченої раніше в історії, спустошливої Війни, країна була в найважчому економічному, фінансовому та й політичному стані... Крім відновлення промисловості, зруйнованої на всій величезній європейській території Союзу, необхідно було утримувати в країнах Східної Європи величезну окупаційну армію, терміново створювати нові види зброї (насамперед – ядерної та ракетної...), та й просто – годувати свій народ. А ось на останнє, як завжди, грошей у влади не вистачало...

Про це зараз мало хто пам'ятає і згадує, але 1946 року країну охопив найстрашніший голод, чому сприяли неврожай та посуха. *Автор дуже не хоче бути звинуваченим у якомусь космічному містицизмі, але такі ось природні катаклізми надто часто супроводжують чергову політичну кризу...*

Відпуск хліба за картками був різко зменшений і в містах, і в сільській місцевості, у тому числі – і дітям... За неофіційними даними (С.Рибас, 2009), у 46-47 роках померло від голодної дистрофії від одного до двох мільйонів людей...

З усього цього в описуваний на цих сторінках час, тобто у перші повоєнні роки більшість жителів радянських міст жили дуже бідно - за винятком, звичайно ж, вкрай невеликого кола осіб, які отримували т.зв. "спецпайки"...

Люди, як чоловіки, так і жінки, одягалися, в основному, у перешиті та “перелицьовані” костюми та сукні, і тому форма радянських офіцерів з їхніми кителями та шинелями із справжнього сукна була верхом благополуччя. По дворах ще ходили скупники старих речей – дивного вигляду дядьки, одягнені також майже в лахміття, що оголошували сусіднім будинкам пронизливо-тягучими криками: *“Старі речі... Старі речі купуємо... Старі речі бі-ро-о-о-м...”*. Господині виносили з квартир якісь справді дуже старі речі, отримуючи за це копійки. Як прикмету часу згадаю ще “молочниць”, які вранці у певні дні до квартири дзвонили сільські жінки, які привозили свіже молоко у бідонах.

Як я оцінюю ситуацію тепер, завдяки батькові-офіцеру і мамі - лікарю в стоматологічній поліклініці - наша сім'я і ми, діти, не зазнали обтяжливого та принизливого стану бідності, хоча (порівняно з наступним часом) жили неймовірно скромно. Тому були й наші з бабусею походи в ломбард, де, після годинного стояння в похмурій черзі, люди закладали одяг і якісь цінні речі, що залишилися в них, – часто назавжди... Пам'ятаю також, що великий обідній стіл у прохідній кімнаті – бабусі та дідуся, де також спали ми з Севиком – був під скатертиною суцільно залитий і просочений різнобарвними аніліновими фарбами – на пропозицію когось із знайомих чи сусідів малювали косинки та абажури на продаж – приходила якась жінка (здається, знайома Цири Миколаївни) і забирала продукцію... Зроблений із великої скатертини з бахромою темно-червоний абажур прикрашав і нашу велику кімнату. Ця діяльність, звичайно ж, страшенно приховувалась від сторонніх, і такий домашній бізнес був вкрай небезпечний для моїх батьків – за будь-який приватний промисел за суворими радянськими законами можна було отримати кілька років в'язниці! Але життя було дуже важким (це я зрозумів набагато пізніше), і, хоча мама вже працювала стоматологом у Дергачах – маленькій станції під Харковом, куди їздила щоранку поїздом з вокзалу, у великій родині (бабуся не працювала, займаючись будинком і двома зростаючими хлопчиками) грошей із зарплати в перші повоєнні роки просто не вистачало.

За хлібом ходили в булочну на вулиці Іванова, ріг Артема, неподалік школи, де навчався мій брат, і яка потім дала путівку в життя і мені. Я ходив за хлібом з бабусею, в кутовому напівтемному магазинчику завжди стояла невелика черга і гостро пахло свіжим хлібом, що продавався на вагу. Великий буханець чорної “цеглинки” розрізав на усипаному хлібними крихтами дерев'яному прилавку спеціальним величезним ножем-різаком одягнений у довгий білий фартух високий суворий чоловік з чорними вусами, іноді урочисто видавав мені, маленькому хлопчику, невеликий хлібний “доважок” - один з небагатьох ласощів міських дітлахів того часу, який з'їдався, поки ми доходили до нашого будинку...

По дорозі додому ми йшли по лівій стороні Іванова, де, перед поворотом вліво на Дзержинського, приблизно навпроти темно-сірої будівлі АТС, однією з визначних пам'яток Харкова – характерний зразок, поряд зі знаменитим багатоповерховим Держпромом наприкінці площі Дзержинського модерністського конструктивізму в радянській архітектурі 20-х років - знаходився продовольчий магазин, що обслуговував кілька прилеглих центральних вулиць - Гастроном. Біля нього, в калюжках від розсолу, що просочувалася на сірий асфальт, стояли величезні стягнуті залізними обручами, темно-коричневі бочки, що розповсюджували на цілий квартал специфічний аромат солоної тюльки – “камси” - головних ласощів, а найчастіше й головного джерела білка для радянських роботяг, доповненням до картоплі, яку часто не чистили, а варили “в мундирах” – ще один лексичний прояв війни, що нещодавно закінчилася...

Коли один раз на місяць, після “получки” батьки приносили додому білі, ароматні та хрумкі французькі булочки з вареною ковбасою (інших у магазинах просто не було) – це було свято, яке з того часу запам'яталося. Потім ці булки перейменували навіщось у “міські” (радянська боротьба з космополітизмом), а пізніше вони і зовсім зникли... У Гастрономи бабуся купувала ще якісь продукти – в основному сіль, крупу та соняшникову олію – звичайна бакалія післявоєнного часу. Тут стояння в черзі було вже значно довшим – магазинів у місті було дуже мало, товари продавалися на вагу і на розлив – олію наливали через сіру залізну лійку в пляшки, що приносили з собою, і господині встигали обмінятися новинами про ціни на Сумському базарі та головні проблеми з життя дітей, зятів та невісток...

Пам'ятаю страшні темні черги (по багато сотень людей), які стояли по півдня в під'їзді великого Гастронома на Сумській навпроти пам'ятника Шевченку – це означало, що “даватимуть” (раз на пару місяців чи рідше?), цукор чи олію (по одній пачці, грамів двісті, “в руки”, тому в чергу брали з собою і маленьких дітей яких дорослі підносили до віконця каси з грошима – там давали чеки, а вже наступного віконця – пакети з продуктами)... Сім'я була велика, тому часто місце в черзі займали і приятелі Севіка, які бігали навколо по своїх важливих справах. Вже набагато пізніше дізнався, що у 1946-47 роках Країна, яка ще абсолютно не оговталася від найбільшої в історії спустошливої війни, перенесла черговий важкий голод – з масовою смертністю людей в українських селах та канібалізмом, але про це в нас вдома не говорили...

У чергах завжди було багато інвалідів, цієї жахливої спадщини недавньої війни – чоловіки на милицях, а іноді й без обох ніг на саморобних дерев'яних візочках-платформах з коліщатками з шарикопідшипників; іноді інваліди починали страшно битися, розмахуючи милицями та вимагаючи своїх прав – місця у черзі... Десь до середини 50-х років інваліди зникли; у період антирадянської істерії кінця 80-х років писали про те, що влада їх кудись вивезла (і треба було додумувати – знищили...) – думаю, що все набагато простіше – ці люди за кілька років самі померли від ран та пов'язаних із ними хвороб і, звичайно ж, від алкоголю.

Смутно пам'ятаю також і харківську “товкучку” – мурашник із безліч сірих, одягнених у тілогрійки-фуфайки, людей, які щось купують чи продають... Як дуже великі свята, пам'ятаю походи з батьками в цирк – найдосконаліше диво для маленького хлопчика – величезна кругла арена і люди з іншого світу: гучним чеканящим голосом оголошуючий черговий номер ведучий у чорному фракі і накрохмаленому жабо, акробати в блискучих костюмах, дресирувальників з тваринами.

Згадую осінній день - неділя, рясний дощ і традиційну щорічну сільськогосподарську виставку на площі Дзержинського (про це мені нагадав в одній з книг про харківське дитинство Едуард Лимонов) – трактори, комбайни, на які дітям можна було залізти, тварини (теж ніби як “рекордсмени” - з молока, м'яса, вовни), величезні снопи хліба. Ще невиразно пригадую, як тато з іншими офіцерами “з частини” щоосені їздили вантажівками “за картоплею” (пам'ятаю тата в кузові вантажівки, дощ, всі у плащаметах) – на мою думку, кудись у Білгородську область. Мішки з картоплею складали в підвалі (як я вже писав, кожна сім'я мала маленьку комірчину у великому підвальному приміщенні нашого будинку), але там же, у підвалі, жили й окремі сім'ї – двірник одноногий вусатий інвалід на дерев'яному протезі дядько Кузя (він же незмінний чоботяр для всієї округи – ми весь час ходили до нього щось лагодити з взуття) та його дружина тітка Маня, родина

Златкіних, молодший син яких – Женька Златкін (“Малий”) дружив із Севіком, а старший – Льонька вже працював у якійсь “артілі”. У підлітковому фольклорі Женька Малий прославився тим, що, одного разу, запросивши дівчинку в кіно і купивши їй морозиво, довго косився на апетитні ласощі, які та з задоволенням уплітала, і, нарешті не витримавши, штовхнув свою подругу ліктем: “Чуєш, залиш кесик!..” – такий був час, і так залицялись до дівчат повоєнні хлопчачки...

* * *

Нова епоха для всієї країни і всього (тоді - "радянського") народу почалася після смерті Сталіна, 5 березня, 1953 року...

Першим секретарем ЦК КПРС, тобто політичним і, незабаром, фактичним повновладним керівником Союзу став Микита Сергійович Хрущов – мені на той час було вісім років. У жовтні 1964 року, коли М.С. Хрущова відсторонили від влади, обравши генсеком партії Леоніда Ілліча Брежнєва, мені виповнилося дев'ятнадцять, я був студентом медичного інституту і сам для себе вже визначив головну мету та напрямок свого життєвого шляху.

Таким чином, для мене “ті десять років”, як пізніше назве хрущовський період країни Олексій Аджубей, – час мого юнацтва, початку самоусвідомлення та вже зрілої юності. Тому я, безумовно, вважаю саме ці роки одними з найкращих, принаймні визначальними у всьому моєму житті – і, звісно, це абсолютно суб'єктивно! Але разом з тим, сьогодні й по зрілому роздуми, на підставі всього, що я дізнався і зрозумів за кількадесять років, я впевнений у тому, що це були - найкращі роки і в історії всієї радянської держави...

*Ці спогади - не спроба хоч якоюсь мірою відтворити суперечливу історію тієї моєї країни, починаючи з повоєнного періоду, а лише її сприйняття через призму особистого досвіду і бачення однієї єдиної людини, яка жила, думала, помилялася, і сьогодні намагається усвідомити, що ж з нами відбувалося в ті непрості роки. І тому лише через події долі своєї та своїх близьких я намагаюся висловити те головне, що стало знаковим для характеристики **хрущовської епохи** – часу, який вже тоді назвали “відлигою” – бо це було звільненням країни від сталінізму та **першою серйозною спробою збудувати в СРСР демократичне суспільство**. Спроба, що провалилася не тільки внаслідок невдачі економічних реформ, але головним чином через неготовність до кардинальних змін як їх активного ініціатора, так і суспільства (або, якщо хочете, - радянського народу) в цілому.*

Особистість самого М.С.Хрущова була багато років піддана остракізму і забуттю, зі спробою влади зробити це забуття, за словами того ж Аджубея, “не тільки повним..., а й злим”... Хоча, якщо говорити об'єктивно, вже в другій половині 50-х років люди почали жити краще, краще одягатися, було розгорнуто велике будівництво – нам подобалися нові світлі будинки в новому районі міста - на Павловому Полі! Харків (принаймні, його центр) ставав гарним радянським містом (адже інших ми не знали...). Пізніше квартири, надані людям у хрущовський час, стануть предметом зневаги, а потім і злобної критики, особливо з боку представників інтелігенції, що швидко перефарбовувалися, та й міських робітників, що завжди викликало в мене гірко здивування. І лише недавно, на підтвердження свого ставлення до цього питання, я знайшов таку фразу у передмові Миколи Панченка до “Спогадів” Надії Мандельштам: “Хрущова вже посварювали за "хрущоби" ті, кого він щойно витягнув із справжніх нетрів. Як ганьблять тепер за хліб,

яким він, не поскупившись на золото, нагодував своїх голодуючих співвітчизників. Сумно це...

Наприкінці 50-х років почала змінюватись і соціальна психологія, особливо серед інтелігенції великих міст... З'явилися т.зв. "стиляги".

Перший серед міст України за кількістю студентів, пролетарсько-технічно-єврейсько-інтелігентський Харків зі своєю знаменитою з часів Володимира Володимировича Маяковського Сумською ("Один верстат – це верстат, багато верстатів – майстерня, Одна б... – це б..., багато б...дей – Сумська!") – принаймні всі харків'яни мого часу свято вірили в авторство великого радянського поета!) у всіх відносинах "дихав" на Москву. І як усі провінційні хлопчики завжди і за всіх часів намагаються перевершити у всьому столицю, так і в русі "стиляг" Харків, студентська столиця України, виявився попереду.

“Не ходіть, діти, до школи,
Пийте, діти, кока-колу.
Не чиніть, хлопаки, плуга,
А лабайте бугі-вугі...”

– назавжди зав'язли у пам'яті куплети простенької пісеньки, елементу субкультури міської молоді 50-х. Народженим і вирослим навіть у СРСР, але вже через пару десятків років, зрозуміти все це просто неможливо, але саме кока-кола, цей простенький і далеко не найкращий безалкогольний напій, став тоді символом омріяного Заходу і навіть цілої американської демократії...

Саме звідси, із Сумською, прогриміло на весь Союз “Справа Блакитного коня”. Як згадують у наші дні учасники тих, давно вже відшумілих подій, саме в середовищі харківських стиляг та їхнього неформального лідера, студента Харківського політеху Євгена Гребенюка, який збирав на Сумській, за кілька десятків метрів від харківського КДБ, у садочку біля улюбленого всіма харків'янами символу міста – Скляного струменя, своїх прихильників, що бредили недоступними тоді і тому такими привабливими атрибутами західної цивілізації (як вона уявлялася тій радянській молоді...) було вперше придумано сьогоднішній вжиток молодіжної субкультури, напевно, всіх вже пострадянських країн слово "чувак", що означало "людина, яка засвоїла вищу американську культуру".

Що це було? – Певною мірою, звичайно, нормальна реакція молоді з високопоставлених (а отже, і більш забезпечених – тоді це було повністю взаємопов'язано) сімей на післясталінську відлигу, поява перших іноземних фільмів, і, звичайно ж, трохи привідкрите вікно на Захід під час Всесвітнього фестивалю молоді та студентів 1957 року. Серед радянської інтелігенції (точніше, її дітей, яким у знамениті 60-ті буде по двадцять з невеликим) починав зароджуватися привид все заперечного дисидентства, гіркі плоди соціального нігілізму якого весь радянський народ (“радянський проект” за С.Кара-Мурзою) сьорбне наприкінці століття.

Усе те, про що сумували бурхливо відкидаючи завіти консервативних батьків, радянські дисидентствующі юнаки середини і кінця 50-х, тобто, напівзаборонені в тій країні джаз, рок-н-рол, абстрактне мистецтво і навіть зовсім неймовірний стриптиз (!) стануть щоденними, нав'язливими та вульгарними елементами нової української та російської торговельної мас-культури, а народні депутати Верховної Ради незалежної України вимагатимуть уже легалізації проституції, буйним і брудним кольором

розквітлої на тлі повної байдужості суспільства початку XXI століття, з полегшенням скинувши тісні узи нібито комуністичної, а по суті - християнської моралі. Все це – дуже непрості речі, і тому неприємне враження через багато років справив на мене безпорадно-примітивний мюзикл 2008 року на тему всіх цих подій, під назвою “Стиляги”...

Ну а я та мої найближчі шкільні друзі в ті роки були абсолютно впевнені, що живемо у найкращій і справедливій країні у світі. І цю впевненість підтримували, звичайно ж, найкращі зразки радянської літератури про Велику війну – “Весна на Одері” Еміля Казакевича, “Прапорonosці” Олеса Гончара (написані цим, безумовно, дуже талановитим письменником задовго до “Собору”), “В окопах Сталінграда” Віктора Некрасова (якого також пізніше зарахували до лику “дисидентів”, і думаю, що значною мірою тому його хороша і цілком прорадянська книга стала децю скандально знаменитою)...

На жаль, уже сьогодні, в період написання саме цієї книги моїх спогадів, давати оцінку радянському минулому стає все важче, тому повернуся до фактів та реалій моєї власної біографії...

* * *

5-а школа. “Я перший раз живу у цьому світі...”

*“У кожного з нас є своє призначення,
від якого неможливо
ухилитись, і його неможна уникнути.”
Іоан Павел II,
Понтифік Римський*

Як я вже писав, школа стала дуже серйозним життєвим випробуванням для мене – абсолютно домашнього хлопчика. Не маючи навіть дитсадкового досвіду, дуже важко звикав до часом жорстокого дитячого колективу, звідки, мабуть, і стали формуватися (або посилюватися) перевага інтровертних особливостей мого характеру, що настільки ускладнювали протягом багатьох років моє вже доросле життя.

Разом з тим, оглядаючись через багато років назад, вважаю, що зрештою крім батьків, саме моя 5-та школа і наші чудові вчителі дали мені чудову освіту, прищепили навички завзятої інтелектуальної праці, самодисципліни, послуживши базисом для всієї подальшої роботи в науці та досягнень у життєвій боротьбі.

Навчався всі шкільні роки чудово, був одним із кращих учнів класу, якийсь період – головою Ради дружини школи – дуже престижне місце для хлопчика того часу (читайте “The Catcher in the Rye” – хто не розуміє!). Але, мабуть, єдиним по-справжньому цікавим для мене заняттям і, відповідно, предметом у молодших і середніх класах були англійська мова, а пізніше література та історія. Дуже рано полюбив роботу над іноземною мовою, починав читати окремі адаптовані видання західних авторів (хоча реально дістати оригінальні книги англійською мовою та серйозні словники на той час в умовах Харкова було практично ніде...).

*Учні-відмінники 3-а класу 5-ї СШ м. Харкова.
Вчителька молодших класів – Раїса Михайлівна
Кутова.*

Певне уявлення про школярів того, радянського часу ще 50-х років, дають тут наведені фотографії. Можна бачити, наприклад, що носити піонерську краватку було обов'язково (як елемент шкільної дисципліни...); крім того - хлопчиків-школярів молодших класів у ті роки стригли – наголо (хлопчаки називали це - "під Котовського"), лише зовсім маленьким (як правило, дошкільникам), залишали попереду, над чолом, - невеликий чубчик, а вже старші хлопці носили зачіску, що називалася "під бокс" з високо, до маківки вистриженою потилицею (так стриглися і всі військові, в тому числі і мій тато). Сучасні типи чоловічих зачісок (скажімо так - "цивілізовані") у юнаків з'явилися вже набагато пізніше і називалися спочатку "демократками", оскільки вперше прийшли до нашої країни від тих західних гостей країни, що з'явилися лише наприкінці 50-х, а такими були переважно представниками "країн народної демократії" – офіційне найменування східноєвропейських держав, які входили до радянського блоку. Ну а які зачіски були у дівчаток мого дитинства – мені важко сказати, здається – переважно коси з обов'язковими бантиками – коричневими чи чорними за звичайними днями та святковими білими.

Одним з головних – якщо не найголовнішим фактором виховання (становлення особистості загалом...) для мене, (так, мабуть і більшості підлітків того покоління) були, звичайно ж, книги...

Черпаючи з пам'яті та з томиків, що застигли на моїх книжкових полицях, можу сказати, що до улюблених літературних творів підліткового періоду та ранньої юності можу віднести "Стару фортецю" Володимира Беляєва – романтична повість про боротьбу героїв-комсомольців українського Поділля з ворогами радянської влади, "Повість про суворого друга" Л.М.Жарикова, книги А.С.Макаренка ("Педагогічна поема" з прекрасним однойменним фільмом, який ми, хлопчаки, із захопленням переглядали кілька разів, та "Прапори на вежах"), пізніше романи М.Шолохова - "Тихий Дон" (дуже уважно і серйозно прочитав у старших класах), пізніше - "Піднята цілина" (особливо друга частина). Потім усе це було укріплено найкращими зразками радянської поезії, і про це скажу трохи нижче.

Ну і, звичайно ж, ми були справжніми звичайними хлопчиками! - з рук в руки передавали пошарпані томики Фенімора Купера, захоплювалися героями Майн Ріда ("Айвенго", "Вершник без голови"), "Трьома мушкетерами" (книгою та старим фільмом) та наступними пригодами відважного Д'Артаньяна, романами Віктора Гюго ("Людина,

яка сміється”, “Дев'яносто третій рік”), книгами про подорожі та пригоди – Жюль Верна, В.К.Арсеньєва (“У нетрях Уссурійського краю”), детективами радянських авторів і своєю науково-технічною фантастикою, що народжується в країні, - більшість з цього потрапляла в наш будинок головним чином завдяки Севіку та його друзям.

Ну а пізніше вже моїм власним вибором стали північні оповідання Джека Лондона, а в юнацькому віці його романи - безумовно, "Мартін Іден", "Морський вовк", ну і потім - "Серця трьох", "Маленька господиня великого будинку", "Помста богів"; і, звичайно ж, - як вершина підлітково-юнацької романтики – "Два капітана" Веніаміна Каверіна - "*Боротися і шукати, знайти і не здаватися!*" – досі щоразу із задоволенням дивлюся однойменний фільм 76-го року, історію гарного кохання двох поколінь полярних капітанів із хвилюючою музикою Євгена Птічкіна. Все це формувало внутрішній світ романтики та відваги, безумовного пріоритету справедливих, чесних та мужніх героїв, впевненості у кінцевій перемозі над злом, боягузством та зрадою...

... Серйозний початок усвідомлення самого себе, як особистості, у мене почався десь із 8-го класу (тобто з чотирнадцяти – п'ятнадцяти років), тому дещо зупинюся на цьому періоді.

Сьогодні, аналізуючи все своє свідоме життя, дуже вдячний своїм вчителям старших класів – викладачеві англійської мови та нашому класному керівнику з 5-го класу Валентині Михайлівні Романенко, викладачеві російської мови завучу школи строгому Олександрі Нікандровичу Карпенку (ймовірно, одному з останніх представників породи справжніх “вчителів-чоловіків”), нашому математику найдобрішому Абраму Йосиповичу Ставінському (класична подоба старого, ще гімназичного шкільного вчителя з незмінним товстим портфелем під пахвою), викладачу хімії Семену Самоїловичу Скоблинському і, звичайно ж, зовсім особливо – моїй викладачці та вчителю літератури у старших класах інтелігентної Маїні Яківні Левіній. І просто зобов'язаний вклонитися – хоча б так, тут, на цих сторінках – нашому незмінному директорові, суворій Зої Михайлівні Соколовій, за ту атмосферу педагогічного професіоналізму, вимогливості та поваги до кожного з нас підлітків, які вступають в життя.

Приблизно у 8-му класі виникло досить серйозне, хоч і недовге, захоплення історією, ходив до історичного гуртка, захопився темою Великої французької революції, писав реферат про Робесп'єра, попросив маму придбати для мене повне 8-томне видання Лавісса та Рамбо “XIX століття” (як зараз пам'ятаю – у букіністичному магазині на площі Тевелева).

Найбільш серйозне захоплення – літературою, літературною критикою з'явилося в старших класах, розпочавшись з “Батьків і дітей” Тургенєва, Белінського (через нарис про нього Тургенєва), Чернишевського, і особливо знайомства з літературно-публіцистичними статтями Дмитра Івановича Писарева (“Базаров”, “Реалісти”) – теорією *розумного егоїзму* – “Реаліст – мислячий працівник, котрий займається працею з любов'ю.”

Найкраще у своєму випуску писав твори з літератури і вже збирався надалі займатися літературною критикою, знаходячи у тому й глибокий інтерес до предмета, і розвиток логіки власного мислення і своє велике майбутнє... Безумовно, тут дався взнаки прямий вплив Севи (в будинку якого вперше побачив книги Писарева і маленьку жовто-помаранчеву “Поетику” Арістотеля...) і вчителя літератури у 8-11 класах Маїни Яківни Левіної, тонка інтелігентність якої мала велике значення для мого виховання у той період, зміг оцінити лише значно пізніше. На випускному вечорі вона подарувала мені

“Творчість Некрасова” за підписом «Юрі Губському – можливо, майбутньому критику», проте зовсім несподівано категорично застерегла батьків проти мого вступу на філологічний факультет університету – вона знала, що таке “літературна критика” в ті роки, і бачила, який я хлопчик...

Потім усе це пішло. Література і вираз життя через художні образи надовго стали мені нецікаві, затулившись пріоритетами вивчення природничих наук і формування із себе професійного наукового працівника (*терпіти не можу опошленого в нашій країні слова "вченого" ...*) в галузі фізики (теоретично), а потім (реально) - молекулярної біомедицини.

А завіт Маїни Яківни я спробував хоч якось виконати через сорок років. Саме її – єдину зі своїх вчителів – мені (разом із моєю співучницею по 11-а Женею Шандибіною-Кузнєцовою – кандидатом медичних наук, вченим секретарем Харківського НДІ загальної та невідкладної хірургії) вдалося розшукати через дуже багато років – у 1996 році, у давно зміненому колишньому моєму Харкові. А ще через 15 років я зустрінуся з дорогою моєму серцю вчителькою літератури та подарую їй мою першу книгу мемуарів - "Як це було ...".

На ганку моєї 5-ї школи. 2011 р.

На центральних сходах школи.
Гість з іншого Часу...

Як я тепер розумію, мама та тато робили все, що могли, для виховання та освіти своїх уже великих та дуже непростих хлопчиків. Це – і постійна купівля книг, і поїздки в літній період до Криму, Москви та Ленінграда, міста, яке вразило мене, як небачене раніше величне рукотворне диво. Широкий Невський, палаци та старовинні особняки, Ермітаж з новими для мене картинами західних художників – ще невизначене враження від вперше побачених імпресіоністів, книжкові магазини з підбором видань, яких я не бачив у Харкові, і, в цілому, якась особливе повітря і вся атмосфера величезного красивого міста, що справило на мене тоді особливе емоційне враження, яке збереглося на багато років.

І протягом усіх підліткових років - постійна строгість батьків (насамперед - мами!), часом зовсім нестерпні, а пізніше вже й зайві жорсткі вимоги до *правил поведінки* – за що я так вдячний сьогодні, тривога і контроль за всім, що ми робили, що важко сприймаються самостійними юнацькими характерами, що формуються Севи та Юри. Але, мабуть, найголовнішим було те, що вони вклали в нас (*може бути, чомусь особливо саме мама в мене?..*) такий величезний потенціал Любові та Віри, що ці почуття, переплавившись у внутрішній запас оптимізму та глибокої впевненості у своєму якомусь особливо високому призначенні (і приймалися пізніше, звичайно ж, за *самостійно* набуту силу волі...) тільки й створили багаторічний запас життєвої міцності, дозволивши, незважаючи ні на що, все ж таки не загубитися, не загинути, і максимально реалізувати

себе в дуже непростому житті, що дісталось нам обом... Вже через багато років у книзі Юрія Віленського про Віктора Платоновича Некрасова я прочитав про *“надійність опор інтелігентського дому”*, і думаю, що йдеться саме про це.

Початок власного *самоусвідомлення*, активних пошуків себе як особистості слід віднести десь до 14 - 15 років (з 8-го класу принаймні). Цей період - початок внутрішньої роботи над собою, а в чомусь вже і продовжуючою потім все життя боротьби за становлення власної особистості ...

Багато з мого раннього юнацького періоду описано у першій книзі моїх мемуарів *“Як це було. Від Союзу до моєї України”* (2010), а також у збірнику літературних есе *“По Сумській і далі...”* (2014). Тому тут зупинюся лише на колі читання тих років – пізніше охарактеризованих, як *хрущовська відлига*, і, зокрема, на *поезії*, що назавжди увійшла в моє світосприйняття. Безумовно, у той період для мене, це були, насамперед, автори нової хвилі, що склали узагальнений літературний образ поетів-шістдесятників, і серед них, звичайно ж, і перш за все чудова п'ятірка – Євген Євтушенко, Андрій Вознесенський, Роберт Рождественський, Белла Ахмадуліна, Булат Окуджава. На моєму столі і в моєму шкільному (а потім студентському) портфелі надовго оселилися тоненькі книжечки з *“Бібліотечки обраної лірики”*, що випускалася видавництвом ЦК ВЛКСМ *“Молода гвардія”*.

Як я вважав багато років, у самому Харкові тих років справжньої Літератури і великої поезії не було – все це, як і всяке інше високе інтелектуальне життя, було зосереджено в Москві та Ленінграді (я говорю, звичайно ж, про російськомовну культуру Союзу). Принаймні так я думав тоді, і, здається, не дуже помилявся. Але мине ще тридцять років, і в новій Україні, на знаменитій книжковій Петрівці я натраплю на два томики Бориса Чичибабіна – поета, що вразив мене не лише власне рівнем своєї поезії, щирістю почуття і ще багатьом, про що я тоді із захопленням розповів у *своєй першій* літературній публікації *“Червоні помідори”*, але й – що стало приголомшливим фактом для усвідомлення власної біографії – ця людина у роки моєї харківської юності, жила в тому ж радянському Харкові, у тому ж районі старої Римарської, де багато років жив мій старший брат Сева – Всеволод Іванович Губський...

А в описувані мною зараз роки найвідомішим і найпопулярнішим серед юного покоління, яке пізніше назвуть *“шістдесятниками”*, був, звичайно, Євген Євтушенко, чії поетичні концерти в Політехнічному музеї Москви гриміли на всю країну. Тоненька книжечка віршів *“Ніжність”* ходила з рук у руки, і, гадаю, секрет його популярності був у новизні, щирості почуття, вільному зверненні автора до тем, ще недавно закритим, тобто, до нового читача, що з'явився після ХХ з'їзду. Через багато років я знайшов у *“Спогадах”* Варлама Шаламова, що Євтушенко був для молоді свого часу тим самим, чим був у 20-ті роки Маяковський.

Тепер я вважаю, що, як поети, глибшими були Андрій Вознесенський і, особливо тонка і загадково романтична, Белла Ахмадуліна. Але Євгена Євтушенка більше любили, і, ймовірно, секрет був у поєднанні міської любовної лірики, наповненої живим життям його молодих сучасників, з яскравою та сміливою (навіть для свого часу) громадянськістю.

*«Ти — велика в коханні. Ти — смілива.
А я — ніяковію на кожному кроці.
Я зла тобі не зроблю,
але й добра, мабуть, не зможу.»*

або *"Зі мною ось що відбувається: до мене мій давній друг не приходить, а ходять у дрібній метушні різні — не ті..."* зачувались хлопчиками і дівчатками не лише студентських аудиторій, а й, можливо, навіть більшою мірою, – робочих гуртожитків. Його "Спадкоємців Сталіна" друкувала головна газета країни – "Правда", яка у всі роки висловлювала думку, узгоджену на самому верху партійної ієрархії, і він був першим у радянській літературі, хто прорвав стіну мовчання навколо трагедії Бабиного Яру:

*«Над Бабиним Яром, шелест диких трав,
Дерева дивляться суворо, як судді.
Усе мовчки тут кричить, я кашкета зняв,
Я відчуваю, як повільно сивію.»*

Слідом за цими кумирами покоління, в описуваний мною "харківський період" я познайомився з віршами Євгена Винокурова, Леоніда Мартинова, Костянтина Ваншенкіна (улюбленого поета мого старшого брата), поета Михайла Дудіна, Римми Козакової, Новели Матвєєвої, та назавжди полюбив Едуарда Багрицького і Володимира Маяковського.

Новела Матвєєва - дивовижна, несхожа ні на кого, *нетутешня*, невідомо звідки і яким дивом спустилася "в метушню постилу провулочну", в сірій побут свого часу, свого власного життя і загальне безвір'я в добро... Незрозумілим чином запам'ятав на все життя, хоч розбуди мене вночі:

*“Не багатіють хвилі сині.
Зелені? Ні, сині.
Як хамеліонів мільони,
Колір змінюючи під час вітру.
Ласкаво квітне гліцинія —
Вона ніжніша інія...
А десь є країна Дельфінія
Та місто Кенгуру...”*

У цьому рядку згадаю й видану 1965 р. у "Бібліотеці поета" збірку віршів радянських поетів, що загинули на Великій Вітчизняній війні, яка відкрила новому читачеві імена напівзабутих Павла Когана, Миколи Майорова, Михайла Кульчицького, Йосипа Уткіна. Не претендуючи на хоча б якусь оцінку творчості (а разом з тим, і життя, і ціни смерті!..) цих справжніх дітей свого часу, але, все ж, роблячи спробу хоч якось донести до сучасного читача дух тієї далеко неоднозначної епохи, а, отже, і основи світосприйняття першого покоління радянської інтелігенції, що створив *ту країну* і виніс *ту війну*, можу лише порадити сьгоднішнім хлопчикам, що думають, прочитати "Монолог" уродженця Києва Павла Когана, який, будучи відомий як автор романтичної "Бригантини", в 1936 році написав такі палючі рядки:

*Нащадки вікінгів, спадкоємці піратів:
Ми — "найчесніші", та були негідниками,
Ми — "найсмівіші", та стали ренегатами.
Я все розумію. І не сперечаюсь.*

*Високе століття йде своїм трактором.
Я кажу: “Хай живе історія!” —
І падаю під трактор головою.*

Або тонкий, ліричний харків'янин Михайло Кульчицький, який сам себе називав “романтиком”, і позиціонував своє життєве кредо такими рядками:

*«Найстрашніше в світі —
Це бути заспокоєним.
Слаблю хлопців сміливих,
Які в чужому місті,
Пишуть поеми на світанку...»*

І одразу ж:

*Найстрашніше в світі —
Це бути заспокоєним.
Слаблю солдат революції,
Що мріють над рядками,
Ріжучих дерева,
І падаючих на кулемет!*

Перечитуючи зараз ці рядки, ловлю себе на думці про те, що, напевно, саме завдяки таким хлопчикам країна виграла ту страшну війну на знищення. Звичайно ж, зараз начебто всі знають, що війна була виграна просто великою кров'ю, за рахунок перетворення на гарматне м'ясо мільйонів солдатів, і це вірно науково, історично, раціонально (!), але все ж я думаю, що без тих хлопчиків, для яких Ідея і Дух були вищими за їхні власні індивідуальні життя, не тільки Війна закінчилася б по-іншому, але й іншим був весь подальший розвиток європейської цивілізації.

На моє глибоке переконання, то був останній у сучасній історії сплеск переваги спільної Ідеї над особистим Я, пізніше настало царство крайнього індивідуалізму, плоди якого ми пожинаємо сьогодні...

То, може, й далеко не весь народ тієї країни, як зараз безапеляційно розповідають новому поколінню (а хто, власне, може апелювати?..) був налаштований антирадянсько, і Радянський Союз переміг Німеччину в тій війні не лише тому, що позаду червоноармійців стояли енкаведисти з кулеметами?

Хоча... Вже на початку війни з Німеччиною, пізніше названою “Великою вітчизняною”, наприкінці червня 1941 року, внаслідок повного розгрому великого угруповання Червоної Армії в Західній Білорусії, в полон до німців потрапило близько 300 тисяч чоловік, - лише колона полонених червоноармійців становила близько 10 км. А у вересні, через місяць після здачі Києва та після оточення військ Південно-Західного фронту на лівому березі Дніпра, кількість полонених “радянських воїнів” становила понад 600.000 осіб... Скільки з цих людей загинуло, померли з голоду, були розстріляні тощо - невідомо нікому. Але все це говорить вже моє сьогоднішнє знання, тому залишу цю тему.

Звичайно ж, навряд чи я можу (*і маю право?..*) однозначно судити і робити категоричні висновки про цю величезну і найтрагічнішу за всю багатовікову історію сторінку історії моєї Батьківщини, і тому наведу лише рядки з автобіографічного оповідання “Голоси часів” мудрого Миколи Михайловича Амосова – людину ще того покоління, який бачив війну зсередини, в якості військового хірурга і жившого ще в ті роки: *“Зараз багато говориться про загальний ентузіазм та масовий героїзм. Не знаю. На фронті екзальтації не було. Патріотизм є біологічна якість - "територіальний імператив". Тварина захищає свою територію від загарбника, не шкодуючи життя. Також і народ, коли він належним чином організований, почувается як єдине ціле і захищає своє подвір'я, не шкодуючи живота. Я чув численні розповіді поранених про бої. Явного героїзму було мало. Але було цінніше: "Треба - значить треба!". Німця треба вигнати, доводиться ризикувати життям”*. Ось така незвичайна думка прагматично-раціонального М.М.Амосова – академіка медицини та одного із засновників сучасної біокібернетики. Мене ж життя навчило лише тому, що, звичайно ж, навряд чи може бути однозначна думка про ту Велику війну, і в різних людей може бути своя Правда...

Але тут я відволікаюся, і, щоб закінчити тему, з радянських поетів, які вразили мене в юнацькі роки, згадаю ще Миколу Майорова – одного з, як мені здається, найбільш типових виразників (використовуємо цей заїжджений епітет, оскільки в цьому випадку він відображає суть справи) поезії свого часу та свого – передвоєнного – покоління, комсомольсько-пролетарських поетів 30-х років. У 60-ті – на початку 70-х М.Майоров став широко відомий, як один із авторів (і персонажів) зазначеної вище поетичної збірки, а в 1972 році був виданий збірник його віршів “Ми”, що починався *культовим* (як сказали б зараз) віршем поета з широко відомими рядками:

*“Ми були високі, русокосі.
Ви в книжках прочитаете, як міф,
Про людей, що пішли не долюбивши,
Не докуривши останньої цигарки.”*

Вже в мій час ця строфа звучала як маніфест передвоєнного покоління, і надовго стала частиною історичного, літературного, а потім і мого внутрішнього, особистісного міфу про прекрасних юнаків та дівчат, які згоріли у вогні тієї війни і заповідали нам вірність великим ідеалам...

Лише через багато років я зрозумів, що внутрішньої школи, культури читання і сприйняття поезії в мене в ті роки, при моєму надзвичайно матеріалістичному вихованні, зовсім не було, тому образність і якийсь містицизм, що відрізняють справжню поетичну творчість від рядків, просто грамотних, правильно римованих і, які висловлюють вірні думки, сприймались мною тоді важко. А з цього погляду навіть перелічені мною поети були, безумовно, надзвичайно різними, і диференціювати подібні речі я навчився лише з роками, і, як зараз мені здається, для цього іноді потрібне ціле життя. Тут же я хочу лише більш-менш чесно описати мої інтереси та відчуття тих років, коли я навпомацки і практично самостійно намагався формувати свої життєві принципи, і, жадібно вдивляючись у навколишній світ і людей, інтуїтивно шукав у сучасній мені поезії відповіді на головні юнацькі питання “Як жити? і “Робити життя з кого?”.

Починаючи з 8-го чи 9-го класу - здається, тоді в нас був запроваджений за програмою одинадцятирічки новий навчальний курс "Суспільствознавство" - з величезним інтересом і особисто для себе (а не в інтересах якоїсь навчальної програми чи іспиту) намагався читати та розбиратися в основних політичних книгах та статтях В.І.Леніна. Тоді ж, у старших класах почав захоплюватися філософією (у тій мірі, наскільки це було тоді для мене можливо і доступно) – здається, у 11-му класі вперше прочитав “Матеріалізм та емпіріокритицизм”, і цей напрямок інтересів зберіг і пізніше, в інституті, про що скажу нижче.

Як своє власне, особисте свято сприйняв з'їзд КПРС, що відбувся в жовтні 1961 року ХХІІ. Величезне враження на мене, зовсім ще недосвідченого п'ятнадцятирічного харківського хлопчика, справляли такі карбовані рядки з нової Програми КПРС: *“Партія урочисто проголошує: нинішнє покоління радянських людей житиме за комунізму”*. Я був тоді у 8-му класі – закінчення підліткового періоду, початок ранньої юності, я наполегливо шукав себе своє місце у цьому житті. Як зараз пам'ятаю, лежачи вдома (на Гіршмана) на дивані з гіпсом після перелому гомілковостопного суглоба, слухав і дивився по телевізору, який стояв біля вікна, доповідь Микити Сергійовича Хрущова на ХХІІ з'їзді КПРС. Потім, у шкільному творі т.зв. вільну тему” (було таке) я написав: *“Комунізм – це коли всі люди будуть комуністами”... Як я міг не вірити у все це?*

Усе це пізніше стало мішенню для осміяння, особливо їдко і, треба сказати, досить розумно познущався з *ідеалів того часу* О.Зінов'єв у написаному пізніше, і прочитаному мною вже в зовсім іншому житті *“Жовтому домі”* (не кажучи вже про повні злості книжки Юза Алешковського чи Володимира Войновича, та й багатьох інших з колишніх радянських дисидентів), але ж я – хлопчик із провінційного (за Московськими мірками!) радянського міста вірив у все це абсолютно свято. У своє "виправдання" наведу лише слова одного з перших російських інтелігентів Іскандера (Олександра Івановича Герцена): *“Нічого у світі не очищає, не облагороджує так підлітковий вік, не зберігає його, як сильно збуджений суспільний інтерес”*, а іншого суспільного інтересу я тоді просто не знав.

* * *

...Політ у космос Юрія Гагаріна. Пам'ятаю яскравий сонячний ранок 12 квітня 1961 року, я – у 9-му класі, мені цього року виповниться 16 років. Близько дванадцятої години, на великій перерві, всі висипають на вулицю перед будівлею школи на Іванова – перший теплий сонячний день, можна виходити без верхнього одягу, у вестибюлі включено радіо, передають повідомлення ТАРС про перший політ людини у космос – *“майор Юрій Олексійович Гагарін”*. Перше почуття – подиву з легким розчаруванням – *“Чому – “майор”?* - Я вже починав читати популярні книги "про науку" і неясно уявляв собі, що першими космонавтами - "The first men in the Moon", і, як співалося в гарній пісні, "на запорошених стежках далеких планет" - будуть, звичайно ж, вчені-фізики. Забігаю в клас – *“Людина у космосі!”* - і реакція однокласників - "А ти, що, там щойно був?".

Безумовно, космічний політ Гагаріна, або, як тоді казали "вихід Людини в космос", був найвищим науково-технічним досягненням та політичним тріумфом СРСР хрущовського періоду. І першого радянського льотчика-космонавта зустрічала вся країна. Звичайно, шеренги людей з квітами та прапорами на всьому шляху слідування Юрія Гагаріна від аеропорту Внуково через Ленінський проспект на Червону площу були організовані, але – правда й інше, мій скептичний читач із Нового часу!, – захоплення, а іноді і патріотичне

тріумфування простих радянських людей були абсолютно непідробними, і таке "єднання" того народу з приводу загального національного досягнення були в останнє в історії.

Через рік буде Новочеркаськ, масовий розстріл робочої демонстрації, що виступила з суто економічними вимогами, і чітко окреслив межі дозволеного режимом відходу від "генеральної лінії"... Але тоді, після польоту Юрія Гагаріна, люди широким вважали, що це – і їхній спільний успіх, і всі ми тепер житимемо якось краще (мама мені говорила, що щось подібне було у травні 1945-го, коли оголосили про закінчення війни та нашу Перемогу...). І я завжди відчуваю дивне хвилювання, коли в День космонавтики вже багато років показують документальний уривок із радісною групою молодих хлопців і дівчат у білих халатах і шапочках, які біжать площею Дзержинського 12 квітня 1961 року. На цьому випадково зафіксованому уламку часу я впізнаю харківських студентів-медиків, серед яких цілком може бути і мій брат Сева, а за кілька сотень метрів від цих щасливих молодих людей розташована й моя 5-та школа...

* * *

Пишу про те, що відчував тоді, і як сприймав на той час навколишню дійсність. Дисидентівуючі юнаки ніколи не були мені внутрішньо близькі, я завжди підозрював або, точніше, відчував у них щось неправильне, хибне, їх цинізм щодо всього навколишнього надто суперечив моральним принципам і життєвим настановам, що глибоко сиділи у мені.

Як показали історія та життя, радянське дисидентство, насправді несло в собі переважно негативний заряд, потенціал руйнування, цей громадський рух не запропонував суспільству альтернативної та реальної політичної чи навіть цивілізаційної програми (крім сліпого наслідування західного капіталізму у його т.зв. "ліберальному" варіанті), лише вітало наприкінці 80-х - початку 90-х руйнацію радянської держави, залишивши по собі лише випалену землю і спустошені душі...

Я часто думаю про долю цього цілого пласта моїх молодих сучасників (не знайду іншого відповідного визначення, оскільки це – не соціальна, а скоріше – особлива у культурному, цивілізаційному плані група, що виросла вже у післясталінські часи міської інтелігенції), і тому вже з становища власного віку та життєвих цінностей дозволю собі сказати, що здебільшого представники цієї групи не виправдали покладених на них надій – або (скоріше!) проголошуваних ними самими обіцянками. Більшість із моїх знайомих, що так люто лаяли радянську владу за нібито неможливість творчої реалізації, за винятком єврейської молоді (для якої національні пріоритети були все ж таки першорядними і масово емігрувавши в 70-ті, а потім - в 90-і роки), в подальшому так і не реалізували у своєму власному житті ідеалів молодості, якщо не вважати такими створення власного бізнесу, що в реальній обстановці нашої країни означало лише участь у розграбуванні надбання кількох попередніх поколінь, що не належало їм...

Одне з основних сучасних заперечень проти політики радянської влади – це саме звинувачення ладу (у його СРСР-івському варіанті) у тотальній державній пропаганді, спрямованій на формування певної соціальної психології, або, користуючись різкішною термінологією – у тотальному промиванні мозку молодому поколінню. На це звинувачення можна відповісти і у вигляді складної філософської дискусії про свободу особистості та її межі, що встановлюються мораллю та законами суспільства, яка, по суті, триває вже сотні, якщо не тисячі років – нерозв'язної в принципі проблеми Івана Карамазова та Великого Інквізитора. А більш теоретично налаштованого допитливого молодого читача можу відправити хоча б до "Втечі від свободи" Еріха Фромма, хоча на все це можна сказати й просто: "Так! – те, що робилося, це цілеспрямована державна пропаганда! - А що, є цивілізовані та стабільні у політичному відношенні держави, які не

стурбовані ідеологічним вихованням своїх громадян у душі підтримки та пропаганди ідеалів свого суспільства та своєї нації? І це роблять не тільки держави, іменовані "тоталітарними", та й - світова історія ще не закінчена, добродії, тому і висновки робити ще рано ...

Але що краще? - пропаганда, спрямована на виховання корисних членів суспільства, що поділяють його принципи та підпорядковуються (в розумних межах) його інтересам, або безмежно ліберальна ідеологія та відповідна пропаганда, що виховують шалених індивідуалістів, людей без будь-яких моральних обов'язків перед суспільством і навіть гальм, якщо йдеться про заробляння грошей, власності за будь-яку ціну (зокрема, ціною виграшу в казино, розорення конкурента і навіть ближнього – найбільш допустимими способами, а, у крайньому випадку, і ціною злочину проти суспільства чи особистості) - і тут читайте великого Федора Михайловича!...

Багато чого свого часу вже було написано про релігійний у своїй глибинній сутності характер комуністичної ідеології - це питання вперше було глибоко досліджено Миколою Олексійовичем Бердяєвим у виданій ще 1937 року книжці "Витоки та сенс російського комунізму". І я думаю, що це справді так, і більше того, - не бачу в цьому абсолютно нічого негативного, оскільки жодне суспільство не може бути цілісним і стабільним без єдиної, що об'єднує весь народ - ідеології, що стає соціальною психологією. А комуністична ідеологія була ще й глибоко гуманістичною за своєю сутністю, за своїм корінням у душі народу - не дарма "моральний кодекс будівельника комунізму" дуже сильно перегукувався з християнськими заповідями. Набагато пізніше дійшов до розуміння сутності та значення ідеократичних цивілізацій, одним із історично реалізованих різновидів яких було, звичайно ж, радянське суспільство.

Ми мали дивовижну країну, яку населяли неймовірно довірливі і наївні люди... Так званий "багатонаціональний радянський народ" у масі своїй не тільки вірив гаслам, що вимовляються його вождями, але і дружно ненавидів "імперіалістів Англії, Франції та Америки" (пізніше - просто "англо-американських імперіалістів"), і щиро співчував трудящим країн капіталізму і пригнобленим колоніалістами народам Африки, які ось-ось скинуть ярмо своїх експлуататорів. Що тепер відбувається в африканських країнах - бачать всі.

Ми дружили з "Великим китайським народом" - "Російський з китайським - брати навіки ...", і до 1954 радянським військовим форпостом на далекому Сході служила військово-морська база в Порт-Артурі - китайському Люйшуні, де служили і працювали тисячі радянських людей (а не "росіян", як про це тепер пишуть історики нашого "північного сусіда"). Туди ж у 1950 році, після укладання договору про дружбу, союз і взаємну допомогу між СРСР і КНР, був переведений з Владивостока на службу до берегового радіопередавального центру, куди і переїхав разом із сім'єю: дружиною Олександрою та доньками Тамарою та Галею, військовий зв'язківець Тихоокеанського флоту молодий Іван Парамонов, мій майбутній тесть Іван Михайлович.

Я пам'ятаю, як, приблизно в 4-му - 5-му класі, взимку зустрічав разом з іншими школярами в харківському аеропорту китайську делегацію на чолі з головнокомандувачем народно-визвольної армії Китаю товаришем Джу Де, і після багатогодинного очікування був збентежений виглядом товстих і дуже непривітних людей у хутряних шапках, яким ми вручали букети квітів.

Ну а я сам, перечитуючи повість Олександра Чаковського "Хван Чер стоїть на посту", захоплювався подвигами ще одного братнього - корейського народу, який під керівництвом свого вождя товариша Кім Ір Сена веде справедливу війну з американськими загарбниками...

А потім, коли висока державна політика кардинально змінилася, вже у старшому віці, на партійних і комсомольських зборах, ми за гаслами передовиць “Правди” дружно ляли “китайських догматиків і югославських ревізіоністів”. Це я про те, що таке – ідеократичне суспільство в СРСР-івському виконанні, і як усе це було тоді. І які ми були...

Тільки тепер я розумію, що в ранній молодості, та й якимось неймовірним (!) чином багато років після того я жив у досить штучному, мабуть, можна навіть сказати – ірреальному світі, створеному прочитаними мною творами радянської художньої літератури, а пізніше – інститутськими підручниками з суспільних дисциплін, і про реальне, дійсне політичне життя, політичну ситуацію в країні, рушійні сили влади та ін., ніякого поняття не мав...

Як певне внутрішнє виправдання, а скоріше пояснення багато чому зі сказаного вище, можу навести зовсім незвичайні рядки зі спогадів Надії Мандельштам: *“Я стверджую, що всі ми, місто більшою мірою, ніж село, перебували в стані, близькому до гіпнотичного сну. Нам справді вселили переконання, що ми увійшли в нову еру і нам залишається лише підкоритися історичній необхідності, яка, до речі, збігається з мріями найкращих людей та борців за людське щастя. Проповідь історичного детермінізму позбавила нас волі та вільного судження”*. І далі: *“Адже нас переконали, що в нашій країні більше нічого ніколи змінюватися не буде, а решті світу треба тільки дійти до нашого стану, тобто теж вступити в нову еру, і тоді всякі зміни припиняться назавжди”*.

І звідти ж: *“Мої хлопчики найбільше люблять Сталіна, а потім уже мене”*, - пояснювала Зінаїда Миколаївна, дружина Пастернака. Що ж, для мене, як, гадаю, і для чималої кількості радянських інтелігентів надто багато років, велика кількість негативного життєвого досвіду та багато сторінок інших мудрих книг знадобилося, щоб видавити з себе все це....

* * *

Найсерйозніший поворот у моїх, до того часу повністю гуманітарних, захопленнях стався останніми роками шкільного життя (10-й – 11-й класи), знайти себе мені допомогло зовсім несподіване для мого попереднього (на той момент) гуманітарного розвитку захоплення **фізикою**.

Все почалося після прослуховування в Харківському будинку науково-технічної пропаганди (ХДНТП) на площі Тевелева, разом із моїми однокласниками та близькими друзями у старших класах Женькою Стефановським та Андрієм Гайдамакою 2-річного циклу лекцій для школярів блискучого та високопрофесійного (як я тепер розумію) педагога, доцента КВІРТУ, підполковника Юрія Йосиповича Соколовського. Потім були інші лекції та зустрічі зі школярами, які збираються вступати на фізичні факультети вузів, зокрема, на знаменитий у ті роки Харківський фізтех - лекції професора Харківського держуніверситету Григорія Євсійовича Зільбермана – фізика-теоретика зі школи Ландау, недільні лекції з фізики у Харківському політехнічному інституті, фізико-математичні олімпіади в університеті. Почав читати книги "про фізиків" і з фізики - вперше вчився працювати з текстами, що вимагають серйозного розумового напруження.

*Однокласники біля шкільної дошки.
Ліворуч від автора – Ігор Михаєвич, син харківського письменника, Миколи Михаєвича, праворуч - Андрій Гайдамака, син голови Союзу композиторів Харкова – Петра Гайдамаки. 11-а клас. 1962 р. Через рік ми вступим в харківські виші, але доля в нас буде різна. Все ще попереду*

Думаю, що саме тоді почало формуватися моє наукове, логічне мислення, будуватись загальнонаукова та особливо *фізична* ерудиція, як я визначив уже набагато пізніше – “суворого позитивістсько-матеріалістичного толку”. Надзвичайно глибоке враження справило на мене статистичне тлумачення другого початку термодинаміки та поняття ентропії; парадокс "демона Максвелла" розумію і використовую у своїх загальнометодологічних судженнях і зараз. Дещо пізніше, начитавшись Е. Шредингера (“Що таке життя”) та К. Тринчера (“Біологія та інформація. Елементи біологічної термодинаміки”) захопився “негентропійним” поясненням сутності живого.

Особливо запам'яталася зустріч там же, у ХДНТП, з професорами-фізиками Харківського університету, серед яких – знаменитий Антон Карлович Вальтер із обпаленими руками (на той час – академік АН УРСР, завідувач відділу Фізико-технічного інституту АН УРСР, професор ХДУ). Я був тоді в 10-му класі, якраз читав "Неминучість дивного світу" Даніна, і дивився на "справжніх-фізиків" на всі очі, намагаючись зрозуміти, *чим же вони відрізняються від звичайних людей*, що оточують мене кожен день вдома, в школі, на вулиці (звичайно ж, всі вони не йшли ні в яке порівняння з небожителями, які розуміють квантову механіку і розщеплюють атом!), і головним своїм завданням відтепер вважав стати колись таким же...

Для Харкова тих років ядерна фізика була особливою темою - харків'яни пошепки говорили, що “атомну бомбу зробили в Харкові” – і це було не так далеко від істини, враховуючи значення для розвитку радянської ядерної фізики робіт, які виконували в 30-ті роки вчені Харкова. В історії науки добре відомо, що одне з перших досліджень зі штучного розщеплення ядра (при бомбардуванні літія прискореними протонами) було виконано в 1932 році саме в Харківському фізико-технічному інституті А.К.Вальтером, К.Д.Синельниковим та А.И.Лейпунским - приблизно одночасно з відомими експериментами британського фізика Кроффі. З Харковом та харківськими фізиками були пов'язані і перші роботи з ядерної фізики Ігоря Васильовича Курчатова, зокрема і створення спільно з К.Д.Синельниковим та А.К.Вальтером перших прискорювачів заряджених частинок, та виконане разом з А.И.Лейпунським дослідження атомних ядер за допомогою нещодавно відкритих Чедвіком нейтронів... Розповідали, як легенду, що в

Харківському університеті (у 1932 – 1937 рр.) викладав (завідувач кафедру фізики) сам (!) молодий Лев Ландау, а в описуваний мною час у ХДУ ще працював (згодом обраний академіком АН РСР і переїхавши до Москви, в МДГУ) учень та близький друг “Дау” - один із найбільших фізиків-теоретиків сучасності Ілля Михайлович Ліфшиц (“Іль-Мех”...). Вже у пострадянський час (2002-го року) науковим дослідженням та ролі харківської школи ядерної фізики у створенні атомної бомби було присвячено документальне дослідження Юрія Ранюка “*Лабораторія N 1. Ядерна фізика в Україні*”.

Словом, переді мною відкрився новий Світ – світ величних та захоплюючих ідей, епохальних подій та їхніх творців – високолюбих небожителів. У результаті я захворів Наукою (!) - відносячи до справжньої науки лише теоретичну і ядерну фізику, почав збирати книги про фізиків, вершиною яких було в цей час (так, мабуть, є і до теперішнього часу), що вийшло в 1961 (я - в 10-му класі!) вже згадане вище блискуче популярне дослідження Данила Даніна “Неминучість дивного світу”, що стало Біблією для нашої компанії хлопчиків, що марять фізикою та фізиками.

Все це мало ще один - а, можливо, - головний (?) наслідок для мене. Як вже писав вище, я уявив собі, що *справжньою Наукою займаються і особливі особистості, зовсім відмінні (як я не сумнівався!...) від тих людей, що мене оточували в повсякденному житті - тобто, звичайно ж, ідентичні фізикам Гусєву-Баталову і Кулікова-Смоктуновському з тих, що саме з'явилися саме в той самий час (спеціально для мене!) “Дев'яти днів”... Цей створений мною для самого себе штучний кришталевий замок ще довго матиме сумні наслідки для всіх моїх контактів із навколишнім світом, хоча, можливо, і допоможе зберегти себе протягом багатьох років боротьби за збереження ідеалів та принципів романтичної харківської юності (?)...*

Тепер чудово розумію, що такому моєму розвитку сприяв сам Час, подих якого завжди тонко відчувають хлопчики, що вступають у життя. Адже саме в цей час у Країні відкривалися нові наукові інститути, був уже розгорнутий Обнінський центр ядерної фізики та паралельно – медичної радіології, створювався неймовірно знаменитий і (як сказали б зараз) – “престижне” Новосибірське академістечко, хлопці мого кола постійно брали участь у фізико-математичних олімпіадах, марили “закритими фізиками” і мріяли навчатися лише на фізтеху, або, у крайньому випадку – на фізичному факультеті. У нашій 5-й школі на два класи молодший за мене займався Діма Ахієзер - син “самого” Ахієзера (“*Ах! і Езер! – Ах і Гонор!*”... зі шкільного КВК)...

Вивчаючи тепер історію Радянського Союзу, знаходжу пояснення атмосфери престижності ядерної, теоретичної фізики – і самих фізиків. Це були роки створення радянської атомної промисловості, радянської атомної та ракетної зброї, і вирішенню цих завдань була присвячена цілеспрямована діяльність уряду та величезна робота всього народу, у тому числі пошук, виявлення та професійна підготовка найталановитішої молоді у кращих вишах країни.

Престиж науки, і фізики (атомної, ядерної фізики!), як її найважливішої складової, підкріплювався (і, як зараз сказали – “розкручувався”) фільмами початку 60-х. Початок теми у радянському кінематографі поклали “Дев'ять днів одного року” Михайла Ромма, з блискучими, талановитими, інтелектуальними, молодими та красивими акторами Олексієм Баталовим, Інокентієм Смоктуновським та Тетяною Лавровою. І майже одночасно - кінооповідь 1963 року Теодора Вульфовича “Вулиця Ньютона, будинок 1”. Фільм про молодих фізиків, що вимовляють дивні слова - “квант”, “Диракові простори”,

"п'ятий вимір", і, головне, - *про внутрішню чесність і вірність ідеалам* ... Фоном - Москва початку 60-х, романтична любов головного героя, прогулянки по нічних вулицях, виступи молодих поетів біля пам'ятника Маяковському.

Наведу також рядки харківського поета Зіновія Вальшонка:

*“В епоху синхрофазотрона
і реактивних рисаків
хочу, за хвіст комету тронуту,
пройтись по зіркам босоніж”*
(Збірник “Пошук”, 1964).

Можливо, це погана поезія, але сказано, як мені здається, щиро, і дух тих років, і ставлення суспільства до успіхів “фізиків” та очікування, які вони збуджують, ілюструє чудово.

*“Щось фізики в шані,
Щось лірики в загоні.
Справа не в сухому фоні
Справа в світовому законі”*

- згадалися популярні тоді строки Бориса Слуцького...

Високі стелі читальних залів Харківської державної наукової бібліотеки імені В.Г.Короленка, до якої я записався учнем старших класів, сприймалися мною як храм знань. Тут я брав книги, яких тоді в нас вдома не було, та й взагалі важко було дістати – Л.Д.Ландау та Е.М.Ліфшиця “Курс теоретичної фізики”, атомну фізику Макса Борна, Ернеста Хемінгуея – оповідання, “Старий і море” (хоч і не дозрів для такого читання), Буніна (вірші – запам'ятав “Самотність” – “І дощ, і вітер, і імла...”, здається “Життя Арсенєва”), був вражений раннім Маяковським (“А ви могли б?”, “Хмара у штанах”). Просто самому дивно, з якою жадібністю я вбирав у себе все у 16-18 років. *Я начебто заряджав себе на багато років уперед, хоча тоді, звичайно, я цього не розумів...*

Як бачить читач, я намагався “хапати” все поспіль – наука, художня література відкривали переді мною незвідані простори інтелекту та духу. Всі ці книги були зовсім особливими, за ними бачився незвичайний і невідомий мені раніше великий світ, який відрізнявся (як я тоді розумів і відчував) від дійсності, що оточувала мене, і люди, які були у читальних залах, тим більше у закритому для мене тоді окремому залі для науковців (!) були теж *винятковими*, і я мав присвятити все своє життя тому, щоб стати таким, як вони...

У цей час ще можна було підписатися (без жодних черг та “блатів”) на збори творів класиків - у новому красивому магазині на площі Тевелева (нещодавно відкритому “книжковому універмагу”), що й робили мої батьки – пізніше це стало неможливим. Вже у 70-х – 80-х роках хороші книжки поширювалися переважно у середовищі партійного і радянського апарату, що мною переносилося неймовірно болісно, і було лише на руку спекулянтам та іншим ділкам, які вміли у пізній радянський час “дістати” як книги, так і будь-який дефіцит. Саме з цього середовища виростуть нувориші нового часу, урочисто названі “успішними бізнесменами” та загалом українською елітою.

А тоді – наприкінці 50-х – на початку 60-х до нашого будинку увійшли Тургенєв, Лесков, Бальзак, Діккенс, Анатоль Франс, Генріх Манн, Мігель Сервантес, пізніше – особисто мій (!) Олександр Блок та багато іншого з російської та зарубіжної класики.

Через багато років, після смерті мами, коли я зібрав уже у своєму дорослому будинку всю харківську бібліотеку, згадував долю багатьох з цих книг...

Йшло формування *зрілого радянського суспільства* 60-х – 70-х років. Це був час виходу на сцену сузір'я молодих радянських поетів нової хвилі, про які писав вище, початок видання популярного серед, мабуть, усіх верств утвореного радянського товариства журналу "Юність" – в якому в 1961 році був опублікований неймовірно популярний серед молоді мого віку аксенівський "Зоряний квиток", відкриття знаменитого московського "Сучасника" з молодими акторами, що створювали співзвучні духу часу образи, з яких свідомо чи мимоволі намагалася брати приклад вся радянська інтелігенція, створення майже *не справжнього* для мене в ті роки Театру на Таганці. Як легенду, розповідали, що до Харкова приїжджав і виступав із читанням віршів у магазині "Поезія", відкритому у місті 1963 року з ініціативи поета Бориса Котлярова, сам Євген Євтушенко – пізніше, 1988 року обраний до першої демократичної Верховної Ради СРСР саме від мешканців українського Харкова.

*"Відкрився магазин поезії
На перехресті зимових вулиць,
І стало те перехрестя пісенним,
Гудучий, як бджолиний вулик."*
(Роман Левін, 1964).

Десь я почув, що Харків називають "українським Ленінградом" і дуже цим пишався. Це був час появи в квартирах харківської інтелігенції (*точніше – переважно харківських інтелігентних євреїв*) хрипких магнітофонних записів пісень та віршів Булата Окуджави (здається, вперше слухав у домі Марини Матецької), Володимира Висоцького (почув у будинку Аліка Майорова), Новели Матвєєвої.

Мої "шістдесяті" ... Звичайно ж, крім нової поезії, виняткову роль у формуванні суспільної атмосфери та моїх власних головних життєвих пріоритетів грали чудові вітчизняні кінофільми. Намагаючись визначити головну особливість того радянського кіно, скажу від себе, що в його найкращих зразках, особливо у фільмах про молодь, новому, що вступало тоді в життя покоління, головним, що намагалися висловити їх творці, були відчуття надій, якісь особливі світлі і прозорі повітря і настрої героїв, внутрішній оптимізм перед відкриваючимися попереду горизонтами – *"За далечинню – далечинь"*, як висловив загальний дух епохи *Олександр Трифонович Твардовський*...

Особисто для мене такими символами часу стали кінострічки про міських юнаків, моїх ровесників - романтичний фільм 1961 року "Прощайте, голуби" режисера Якова Сегеля (знятий у Києві молодим Юрієм Ілленком), "Мій молодший брат" (1962) Олександра Зархи "Мій молодший брат" (1962) Олександра Зархі за вже згаданою повісті Василя Аксьонова "Зоряний квиток" і, звичайно ж, "Я крокую Москвою" (1964) Георгія Данелія з юним Микитою Міхалковим – фільм, який зіграв таку значну роль вже й у моєму власному житті. Герої фільму "До побачення, хлопчики", знятого в 1964 році Михайлом Каліком за книгою Бориса Балтера, – формально діти іншого, довоєнного покоління, але це фільм про перше шкільне кохання, про дружбу, вірність і надії, і вони – такі ж, як ми, юні глядачі 60-х; вони ще не знають, що завтра у них буде Війна, і це надає особливого присмаку трагізму всій розповіді.

Дуже особливе для мене значення мали у цьому ряду "Дев'ять днів одного року" (1962 р.), які стояли особняком - знову повертаюся до цього фільму про радянських фізиків, вихід на екран якого збігся з часом мого закінчення школи і найбільш складних роздумів про вибір шляху, до чого я ще повернусь нижче. Вже будучи дорослим, оцінив "Три тополі на Плющісі" Тетяни Ліознової (1967 р.) – психологічну стрічку про несподівано спалахнувші почуття двох дорослих і несхожих людей, що випадково зустрілися, проста історія "ні про що", яка досягла рівня людської драми завдяки акторському таланту Тетяни Дороніної та Олега Єфремова і, звичайно ж, ліричному фону, що створюється лейтмотивом, який звучить на протязі всього оповідання пісні "Ніжність" "Спустила без тебе земля..." у виконанні Майї Кристалінської.

"Липневий дощ" - фільм Марлена Хуцієва за сценарієм Анатолія Гребнева, це також вже 1967 рік, - з новими, *подорослішавшими*, героями і відчуттям внутрішньої тривоги, що передається глядачеві. І дуже люблю дивитися й сьогодні "Доживемо до понеділка" Станіслава Росточького (1968 р.) із ще молодим Вячеславом Тихоновим у ролі вчителя історії та гарної Ірини Печерникової – розповідь про проблеми радянської інтелігенції, про конфлікт поколінь, що народжується вже на початку нового історичного періоду, закінчення відлиги і надій, що захлинулися в консерватизмі брежневщини, що насувається.

Ну і, безумовно, не можна описати ці роки без згадки дивовижних пісень радянських *бардів*, пізніше офіційно позначених як "авторські пісні". Ці задумливі пісні-розмови-роздуми під гітару сприймалися мною, як таємничий поклик до чогось дуже важливого і єдино необхідного в житті - спочатку як заклик, а пізніше - все більшою мірою як ностальгія по нездійсненому ...

Пісні під гітару Юрія Кукіна ("А я їду, а я їду за туманом..."), Юрія Візбора ("З Сергієм Саніним крокуємо Петрівкою...") та його репортажі на хвилях радіостанції "Юність" (пізній вечір, ліс на березі Оки – спорттабір 2-го МОЛМІ, 22-30 – і... крізь шурхіт приймача - "Говорить радіостанція "Юність", про це я ще скажу нижче...), Олександра Городницького ("Атланти тримають небо...", "Від злої туги не матюкайся...", "Тихо по гілках шарудить снігопад...") – їхніх імен та авторства всіх цих дивовижних пісень-балад я тоді майже не знав, лише відчуваючи і вбираючи всім існуванням чудові по ліризму і дуже близькі до мого тодішнього душевного настрою романтичні рядки про тайгу, багаттях і туманах, як щось привнесене в цей світ згори, як провісник іншого (яке буде в мене десь *там...*) життя...

Бардівські пісні були неймовірно популярні серед міської освіченої, особливо студентської, молоді Союзу. Саме їх ми співали на наших вечірках у Харкові та у Києві, обов'язково – в лісі біля вогнища, під зливою на Гауї або пробираючись крізь тундру і хмару мошкари на заполярному Уралі. Крім усього, у більшості з цих пісень була справжня Поезія - ось, між іншим, ранній Давид Бурлюк:

*"Мы идем за дождем,
Мы идем за туманом..."* (1914 рік)...

Зараз до жанру бардівських пісень часто відносять і творчість Володимира Висоцького, але, на мою думку, це і по емоційності, і за емоційним забарвленням щось суттєво інше. За допомогою романтичних картин тайги і тундри, багатьох туристів і геологів, альпіністських підйомів і спусків, образів "зустріч" і "прощань", кращі бардівські пісні

стверджували, за великим рахунком, як головні цінності, ідеали любові, вірності дружбі, стійкості та мужності перед життєвими випробуваннями.

Оцінюючи все це зараз, можна сказати, що бардівська романтика фактично виховувала в радянських хлопчиках і дівчатках ті ідеали, які Горбачов пізніше назве "загальнолюдськими", і в яких практично не було місця впровадженням у масову свідомість мешканців країни політичним гаслам. Непомітно у суспільстві формувалася міська молодіжна субкультура, принципово відмінна від офіційної партійно-радянської доктрини, яка проголошувалась протягом останніх трьох-чотирьох десятиліть. Іншими словами, тим самим найбільш освічена частина нового покоління поступово дрейфувала від комуністичних ідеалів, йдучи у "внутрішню еміграцію" та дисидентство та створюючи соціальну базу для суспільного прошарку, що відкинув ідеали радянського суспільства наприкінці 80-х.

Все це зараз - "час, що минув". Разом з тим, у період, коли я пишу ці рядки, і коли понад двадцять років триває запекла кампанія з перекидання радянської історії та культури, осмислення та збереження цивілізаційного і духовного досвіду вже колишньої життєвої сцени колишньої радянської інтелігенції вважаю дуже важливим для побудови нової України. Малою частиною такого збереження хотів би зробити і цю книгу...

Однак, після таких великих соціологічних ремінісценцій і роздумів, повернуся до речей, конкретніших і реальніших для моєї головної в ті роки проблеми вибору "Ким бути"...

Після фізики, і окрім фізики, величезну роль у визначенні мого життєвого шляху в 11-му класі зіграли публікації вже знаменитого в той період Миколи Михайловича Амосова про медичну кібернетику, біокібернетичні моделі. Ідеї кібернетики - науки про "управління та зв'язок у тварині та машині", сформульовані вперше математиком Норбертом Вінером ще у 1948 році (на підставі робіт по системам наведення зенітного вогню!) разом з інженером Джуліаном Бігелоу і фізіологом Артуро Розенблютом, після тривалого заперечення у СРСР, як "буржуазної лженауки", наприкінці 50-х почали бурхливо розвиватися. І вже на початок 60-х прийшлося створення передової за своєю науковою ідеологією школи українських кібернетиків на чолі з академіком АН УРСР Віктором Михайловичем Глушковым.

Уявлення про "розумні машини", які буквально завтра замінять і навіть витіснять людину, створивши нову цивілізацію, широко тиражувалися близькими до наукових кіл журналістами та літераторами, створюючи ще один з образів часу та пріоритетів для покоління, що вступає в життя.

*"Я Машина. Та сама...
Та, що осмілиться сміти.
Я твій задум завтрашній,
Снів недоснившись відтиск.
Дай мені фосфор і синтез білка,
І вдягни мене в мідь,
І на тир запроси,
Як найсміливішу в сонмі гіпотез.*

.....
*Ну, а там – подивимось, хто кого!
Разгуляємось там,
На просторах історії,
В вогняних крутнях Галактик!"*

– так висловив ставлення ліриків-гуманітаріїв до можливостей кібернетики Павло Антокольський.

Вихідні постулати кібернетики, засновані на уявленнях про єдині принципи управління та передачі інформації в “організмі та машині”, не могли не торкнутися вітчизняних фізіологів та клініцистів, серед яких одним із союзних лідерів у біокібернетичному напрямі став Микола Михайлович Амосов – відомий вже до цього часу хірург, людина, яка мала, крім медичної, ще й вищу технічну освіту, один із творців кардіохірургії в СРСР.

Видатний хірург і яскравий вчений, М.М.Амосов виявився ще й талановитим письменником - зі сторінок його повісті "Думки і серце" поставав світ дивовижних людей, відданих медицині та кібернетиці, і невідомі раніше таємниці організму і Мозку, що розкривають за допомогою математичних моделей. Вже на науковому рівні теорію нейронних мереж, як математичну основу створення людського інтелекту, Н.М.Амосов розгляне у книзі "Штучний розум", а незабаром піде і далі, переносючи кібернетичні теорії управління на взаємини в суспільстві, що було вже неприпустимим зазіхання на радянські ідеологічні доктрини. Але – його не чіпали! – занадто великим був авторитет хірурга Амосова. *Я сам, вже на зовсім іншому життєвому рівні, значною мірою переглянув своє ставлення до соціальних поглядів академіка Амосова, але будь-яка особистість такого рівня і не потребує повного прийняття його поглядів, а про враження від особистого знайомства з академіком Амосовим я матиму можливість сказати кілька слів пізніше.*

Формуванню моїх особистих пріоритетів у обранні життєвого шляху, напрями професійної діяльності, сприяли і перші, які з’вилися на початку 60-х (значною мірою на журналістському рівні) повідомлення про розвиток молекулярної біології та генетики – останньої, фактично відроджуваної в країні після обскурантизму *лісенківщини*, що тривало кілька десятиліть. Народжена формально в 1956 році в результаті епохального відкриття Джеймсом Вотсоном і Френсісом Криком структури ДНК як подвійної спіралі, що визначає передачу спадкових ознак потомству, молекулярна біологія стала центральним пунктом розвитку всієї біології, а потім і медицини. Результатом серйозних змін ставлення у СРСР на урядовому рівні до цієї проблематики стали створення Біологічного центру АН СРСР в Пушино-на-Оці, початок будівництва 1961 року під керівництвом академіка Г.М.Франка знаменитого згодом Інституту біофізики. Були перекладені і негайно придбані мною збірки останніх робіт західних дослідників “Молекулярна біологія” (1963) та “Молекулярна генетика” (1964).

Все це дозволило мені, після багатьох вагань, дійти *біофізики* – головної, на мою думку, медико-біологічної науки, що займається вивченням фізико-хімічних основ життєвих процесів, як основного напрямку майбутньої діяльності, та й, фактично, всього мого життя. Бажання більшою мірою познайомитися з медициною та людьми, що її створюють, призвело до появи на моєму столі, поряд з літературою з молекулярної біології, медичної та біологічної кібернетики (переважно, першими перекладними виданнями західних робіт, що з’являлись в Союзі) книг "Драматична медицина. Досвіди лікарів на собі" талановитого німецького популяризатора медичної науки Гуго Глязера та "Розмова про життя" Михайла Ценципера.

Безумовно, у роки закінчення школи та “пошуків себе” величезний, багато в чому визначальний вплив на вибір мого життєвого шляху зробили неймовірно вимогливе

виховання та особистий життєвий приклад мами (щоправда, лише набагато пізніше оцінений *раціонально*, оскільки її *стоматологія була для мене тоді не в рахунок*) і старшого брата, що вже робив перші кроки в теоретичній медицині, а також, як це впливає зі всього сказаного вище – вся навколишня духовна атмосфера часу – епохи "відлиги", бурхливого розквіту науки, головним чином фізики та біології, у Радянському Союзі, та її високої суспільної престижності, особливо серед молоді.

І, нарешті, закінчуючи мої ранні харківські спогади, не можу не згадати про незвичайний епізод, який назавжди закарбувався у моїй пам'яті. *Здається, у психологів це називається "інсайтом", а у містиків – "освянням"...*

Це була *музика у саду Шевченка* після сильного літнього дощу. Я вийшов з парадного свого будинку, пройшовши по Гіршмана, перетнув Сумську і повільно заглибився в міський сад. Напевно, десь червень місяць - бузок уже відійшов, але в саду ще густе листя на деревах і чагарниках уздовж алей. Надвечір, сонце ще не сіло, але приховано хмарами; щойно закінчилася злива, ще капає з листя, величезні калюжі, повітря пронизане свіжістю, в саду зовсім безлюдно, тільки з репродукторів гримить музика, що заповнює все навколо. Це були (або, принаймні, здалися мені такими...) якісь незвичайні, невідомі мені раніше і пронизані всю мою душу звуки, вони лилися зверху, звідусіль, "з небес", викликавши в мені відчуття чогось нового, досі не випробуваного і дивним чином змусивши відчувати незвичайність того, що відбувається, що запам'яталося мені назавжди. Тепер, перекидаючи в минуле своє враження і почуття, що охопили мене, я сказав би так: *"Це була божественна музика"*. Ймовірно, це йшла радіотрансляція якогось симфонічного концерту, швидше за все 1-го фортепіанного - Чайковського, але в той момент нечувані мною раніше акорди якимось дивним чином збіглися з моїм тодішнім станом, душевним настроєм, тим головним, що відбувалося тоді в мені і яке було – *велике очікування*, що наповнювало мій мозок і моє серце... Щось дуже важливе обов'язково і дуже скоро мало статися в моєму житті. Все має змінитись – я закінчу школу, поїду з цього міста моєї ранньої юності, поїду туди, де є висока Наука і де мене оточуватимуть незвичайні люди, які створюють цю науку, і я згодом стану таким, як вони, і тільки там, вдалині, почнеться моє справжнє життя...

Глава 2. Харківський медінститут. Перші кроки.

*“Вийшли в життя романтики,
Розум в книжок зайнявши,
Окрім математики,
Складнощey не знаючи...”*
Роберт Рождественський

*“По зрілим роздумам приходжу
до висновку, що людина стає
тим, ким їй судилося бути.”*
Агата Крісті

У 1963 р. я закінчив 11 класів із золотою медаллю, одним із найкращих випускників харківських шкіл. Того ж літа, склавши на "відмінно" більшість вступних іспитів ("хімія", "фізика", "англійська мова", "твір з літератури") – саме того року наявність шкільної медалі під час вступу до вузу не враховувалася – вступив на лікувальний факультет Харківського медичного інституту.

Після тривалих і глибоких коливань – подолавши першу у своєму житті серйозну *проблему вибору* – вирішив вступати все ж таки до медичного інституту, при цьому присвятити своє життя науці, займаючись питаннями біофізики, молекулярної біології, застосування фізичних та математичних методів у медицині та біології – приблизно так я сформулював тоді своє життєве завдання.

Нещодавно згадав, що насправді я все ж таки спробував вступати на фізико-технічний факультет Харківського університету (знаменитий на той час *фізтех*) і, разом із Андрієм Гайдамакою та Женькою Стефановським, поніс документи до приймальної комісії ХДУ. Але – у мене документи не прийняли, відмовила медкомісія через мою високу короткозорість. Лише набагато пізніше, коли сам працював відповідальним секретарем приймальної комісії, дізнався, що з моїми показниками зору за суворими радянськими законами не можна було вступати практично до жодного ВНЗ, і зрозумів також, що ніхто цих безглузвих інструкцій ніколи не виконував. Словом, мені достатньо було звернутися до будь-кого з керівництва приймальної комісії фізтеху і, враховуючи мою золоту медаль 5-ї школи, питання про допуск до іспитів було б вирішено миттєво. Однак - нічого не відбувається випадково в цьому світі, і, як говорив незабутній Воланд, навіть цегла ні з того ні з сього нікому і ніколи на голову не впаде. Чи це було проявом неблаганної долі, чи просто збігом обставин, - відповідь на такі питання залежить від ступеня нашого фаталізму. Визначальним став результат – через два дні, на полегшення моїх батьків, я благополучно здав свої документи до приймальної комісії Харківського медичного інституту...

Отже, 1 вересня 1963 р. я став студентом 1-го курсу лікувального факультету Харківського медичного інституту, зробивши свій вибір і визначивши назавжди свій головний життєвий шлях.

На фотографії – на лаві у скверику навпроти головного корпусу ХМІ по вулиці Леніна, 4 – моя перша студентська група у Харкові – 1-а група 1-го курсу Харківського медінституту, весна 1964 року. Я – староста групи, Олег Майоров, мій найближчий друг у ці роки, теж випускник 5-ї школи, дочка декана лікувального факультету Олена Кузнецова – обидва тепер доктори медичних наук, професори, які волею долі багато років працюють

в одній установі – зараз Інституті охорони здоров'я дітей та підлітків АМН України, моя співучниця ще по 5-й школі Галка Шиман, серйозний і працьовитий Володя Каленський, безшабашний і товариський – улюбленець дівчат Володя Левицький - пізніше військовий лікар-інфекціоніст в Одеському окружному госпіталі, серйозний Слава Дзізенко – майбутній хірург, Ромік Перехрестов – наймолодший у групі, який мріє, згідно з сімейною традицією, про лаври психіатра...

Почалися дуже важкі, особливо на перших трьох курсах, навіть для мене, який уже вмів навчатися, студентські роки, важкий шлях вищої медичної освіти з вивченням нових, незвичайних предметів, зовсім особливими, порівняно із середньою школою та іншими вишами, як власне інтелектуальними, так і психологічними вимогами.

*1-а група 1 курсу лікувального факультету ХМІ.
Біля входу в морфо корпус. Весна 1964 р.*

І знову біля входу в Alma mater.... але вже через 50 років

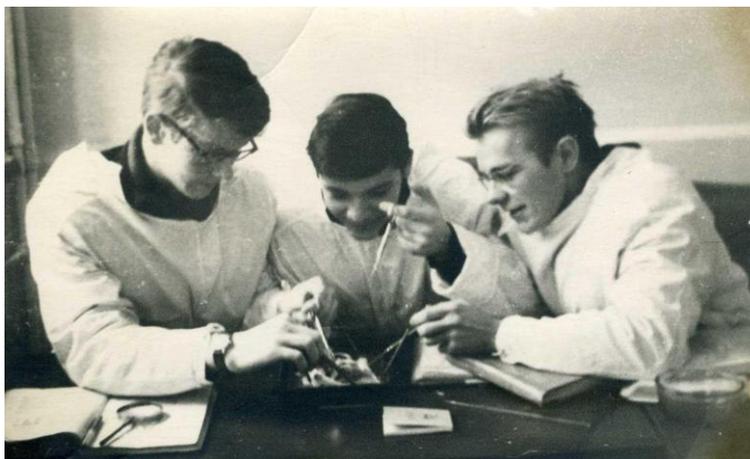
Харківський медичний інститут, заснований ще 1805 року як факультет першого в Україні університету (нині – ХДУ імені Каразіна) раніше мав дуже серйозні наукові та педагогічні школи. Однак до описуваного періоду, коли велика наука все більше концентрувалася в столицях, харківський медичний інститут все більше перетворювався

на досить рядовий, периферійний медичний вуз, за винятком окремих видатних осіб – професорів, які представляли ще давні наукові медичні школи...

Найбільше враження серед професорів ХМІ залишили у мене на все життя – і, звичайно ж, як я гадаю і зараз – були справжніми зірками першої величини: біохімік член-кореспондент АН УРСР О.М.Утевський, про два роки навчання та початок наукової роботи під керівництвом якого я докладніше скажу нижче, анатом професор Р.Д. Синельников, гістофізіолог професор, заслужений діяч науки Б.В.Алешин, патофізіолог член-кореспондент АН УРСР Д.Є.Альперн, патологоанатом професор Д.Л. Дерман. У наступні роки Харків уже ніколи не повернувся до сузір'я медичних теоретиків такого рівня - адже ці професори ще уособлювали живий зв'язок поколінь від вчених та педагогів перших років Радянської влади, що вийшли з російських (*ще тої - справжньої Росії*) університетів та гімназій.

Серед інших професорів перших курсів ХМІ запам'яталася надзвичайно мила та інтелігентна доктор біологічних наук професор П.В.Михайлова - завідувач кафедри біології, під керівництвом якої я кілька місяців займався вивченням впливу УФ-опромінення на рухливість інфузорій – доти, доки не перейшов у науковий гурток на кафедрі анатомії. Згадую постійний переляк сивеньких тітоньок – викладачок кафедри, коли при розгляді теми спадковості ми з Олегом Майоровим хизувалися новітніми даними про будову гена та роль ДНК (а йшов тільки 1963-й рік!), і вони несміливо погоджувалися з нами, але, проте, просили врахувати, що все ж таки "спадкові зміни відбуваються під впливом навколишнього середовища" ...

Пізніше я дізнався, що Поліна Василівна Михайлова була дружиною одного з відомих українських генетиків члена-кореспондента АН УРСР Іллі Михайловича Полякова, який жорстоко постраждав за свої "метафізичні та ідеалістичні погляди" після сумнозвісної лисенківської – серпневої сесії ВАСГНІЛ 1948 року, і вся картина на кафедрі біології ХМІ представилася мені зовсім інакше. Для нас, юнаків післясталінського покоління, боротьба з генетикою, як "буржуазною та реакційною лженаукою", увялялася вже сивою історією, а вони все це надто добре пам'ятали... Охочих ближче познайомитися з цією темою та подіями, які на багато десятків років загальмували розвиток молекулярної біології та теоретичної медицини в нашій країні, та віддалені плоди яких у вигляді зовсім недостатнього розвитку медико-генетичних досліджень і, зокрема, методів молекулярно-біологічної діагностики, ми пожинаємо і сьогодні, може відіслати до прекрасних науково-історичних монографій академіка М.П.Дубініна "Генетика – сторінки історії" та "Вічний рух".

*На кафедрі біології. Препаруємо жабу.
Три друга – Юра Губський, Олег Майоров (сьогодні –
відомий професор, лідер в області нейрофізіології
та інформаційних технологій, Володя Левицький –
військовий лікар-інфекціоніст*

Як курйоз сприймалася фігура завідувача кафедри загальної хімії професора Л.М.Андреасова – сивого чоловічка, який читав свій предмет (за яким, між іншим, на відміну від нинішніх часів, тоді складали як вступний, так і переказний іспит, а базовими підручниками були університетські курси Глінки чи Некрасова) як історію хімії (єдиний з бачених мною колись “живих”, а не кінематографічних професорів, які мали чорну академічну шапочку). Особистих контактів із професором Л.М.Андреасовим у мене було два. Перший раз – коли він під час лекції (я сидів на одному з перших рядів) несподівано через всю аудиторію попросив мене дати визначення поняття “розчини”, і я, подумавши кілька секунд, сказав щось на зразок того, що це – фізико-хімічні системи, гомогенні за своїми властивостями, в яких молекули однієї речовини, рівномірно розподілені між молекулами іншої речовини – розчинника – професор, здається, здивувався. І другий – коли я складав йому іспит у зимову сесію першого курсу, і він сказав, що я цілком міг би навчатися на хімічному факультеті університету – тепер уже настала черга здивуватися мені, оскільки я чесно вважав, що мій шлях – вчитися в медінституті та стати видатним біохіміком чи біофізиком – набагато престижніше.

Курс фізики читав доцент А.П.Майданов – похмура людина з великою сивою головою. Він був зовсім несхожий на *справжніх фізиків*, і рівень викладання на кафедрі, та й зміст підручників з фізики, рекомендованих тоді для медичних вузів, були такими, що головним моїм завданням (я чудово пам'ятаю це внутрішнє почуття!..) було не забути і не перестати розуміти ту фізику, яку я любив і знав насправді набагато глибше, ніж мені це тепер було піднесено. У зв'язку з цим згадаю про сутичку на кафедрі фізики з Іваном Петровичем (“Горбатим” за даною студентами недобрим прізвиськом...), яку досі згадую з образою, і який назавжди залишився у моїй пам'яті злою і несправедливою людиною, чомусь абсолютно необ'єктивно і безглуздо причепився до мене на практичному занятті з електричних ланцюгів (а вже фізику я точно знав найкраще, мабуть, у всьому Харківському медінституті!)... Я чудово розумію, що нещасного Івана Петровича вже давно немає в живих, але моя образа на явну несправедливість запам'яталася надовго...

Особливого враження (втім, це абсолютно суб'єктивно) на мене не справили - і практично не запам'яталися і лекції завідувачки кафедри нормальної фізіології член-кореспондента АН УРСР професорки Єлизавети Костянтинівни Приходькової. Відома свого часу представниця знаменитої харківської школи фізіологів - В.Я.Данилевського, Г.К.Фольборта, (в описуваний мною час вона була вже в літньому віці, і, читала нам всього пару лекцій - нудним голосом, так, здається, ще і по старих конспектах), що було особливо прикро, оскільки фізіологія за своєю науковою сутністю була найбільш близька до такої біофізики, що плекалася мною в той час...

Весна 1965 року. Студентська група 2-го курсу перед екзаменом з нормальної фізіології з проф. Є.К.Приходьковою.

У другому ряду в центрі – Олег Майоров, ліворуч від О.Майорова – Олена Кузнецова – пізніше доктор медичних наук, професор, зам. директора з наукової роботи Харківського НДІ охорони здоров'я дітей та підлітків

Ситуація посилювалася ще й відсутністю на той час сучасного підручника з фізіології, оскільки "рекомендований" для медвишів підручник академіка К.М.Бикова (видання 1951!) – найближчого учня і послідовника І.П.Павлова, вже на той час був вельми архаїчним своїм відсталим "нервізмом" та догматичними спробами пояснити більшість фізіологічних та патологічних феноменів порушенням т.зв. "кортико-вісцеральних взаємин", що завдало чималої шкоди радянській фізіологічній науці, та й медицині загалом. Ми з О.Майоровим, що начиталися перекладених вже на той час біокібернетичних видань, таких як Н.Вінер "Кібернетика" та "Конструкція мозку" У.Р. Ешбі, під час практичних занять постійно ставили відповідні незручні питання, чим чимало бентежили нашу молоденьку викладачку...

Так само не справили жодного враження лекції завідувача кафедри фармакології професор Н.С.Харченка, внаслідок чого я так і не відчув у ті роки саме наукового характеру фармакології. Більше пам'ятаю викладача нашої групи на фармакології доцента М.М.Брука, який прилаштував нас із О.Майоровим допомоги у своїй експериментальній роботі – ми після занять протягом декількох годин рахували краплі, що випливають із перфузованого серцево-судинного препарату, але особливо мене це не зацікавило, як і фармакологія в цілому, яка ще не перейшла на рівень молекулярних закономірностей.

Кафедрою мікробіології в ті роки завідував відомий вчений, фахівець в галузі антибіотиків професор В.С.Деркач, але в силу його вже майже повної фізичної ветхості лекції нам читав доцент кафедри, тоді секретар парткому, а пізніше багаторічний ректор ХМІ А.Я.Циганенко, з яким я доволі багато контактував вже під час моєї роботи в ВАК України, і тому – No comment!

Деякі перші враження юного студента-медика, який робить перші кроки у вивченні великої науки Медицини, були описані згодом у статті "Про один науково-політичний проект":

"Крізь запорошені часом пласти пам'яті спливає двоповерхова будівля на початку вулиці Трінклера, за кілька кроків від багатолюдної Сумської – приміщення кафедри нормальної анатомії Харківського медичного інституту... Як і багато в цьому

студентському районі міста, вже назва вулиці пов'язана з медичною наукою, в даному випадку – з ім'ям видатного харківського хірурга. У самому анатомічному корпусі - зграйки переляканих першокурсників у білих халатах, напівпрезирливо звані "хребцями", суворі викладачі, секційні зали, просочені гострим запахом формаліну і ще чогось важкого, зловісні підвали, де в масивних ваннах зберігаються анатомічні препарати - коричневі "трупи", цілком або у вигляді окремих органів, що витягуються для лекцій або чергового практичного заняття. Тут все просякнуте величчю давньої науки – це і остеологічні колекції, і унікальні морфологічні експонати в Музеї становлення людини, і незвичайні картини в коридорах та лекційній аудиторії кафедри, що воскресають зародження анатомії у глибинах віків – фреска пензля художника А.М.Любимова "Леонардо да Вінчі за трупом", картина художника М.М.Уварова "Урок анатомії професора Білоусова" - своєрідна копія знаменитого полотна Рембрандта "Урок анатомії доктора Миколи Тульпа". А студентам-гуртківцям показують голівну пам'ятку – кімнату пам'яті одного з фундаторів кафедри – академіка В.П.Воробйова з прахом видатного анатома”.

Першокурсники перед заліком у дворі Харківської анатомки. Володя Левицький, Галина Шиман, автор. Весна 1964 року

Як я вже писав у наведеному вище нарисі, - в молодості властиво захоплюватися, і студенти-медики 1-го курсу, як правило, захоплюються анатомією. Захопився і я – бажання якнайшвидше долучитися до справжніх наукових досліджень, та ще й особистість найінтелігентнішого Володимира Вікторовича Бобіна – доцента, який вів нашу академгрупу на перших двох курсах, привели мене до студентського наукового гуртка на кафедрі анатомії.

Під керівництвом В.В.Бобіна – майбутнього завідувача кафедри анатомії ХМІ, я зробив свою першу наукову роботу та свою першу наукову доповідь, опубліковану у збірнику студентських наукових праць навесні 1964 року – "Деякі топографо-анатомічні взаємини судин і нервів епіневрія" - "...робота проводилася методами макро-мікроскопії за Воробйовим-Синельниковим і Золотовою ..." і відразу ж (О, загадки Мнемозини! - постійно згадувана моїм знаменитим попередником по жанру) - відчуваю гострий запах оцтової кислоти, що застосовував при обробці нервових стовбурів, бачу письмовий стіл на другому поверсі Харківської анатомки (описаної мною набагато пізніше у циклі ностальгічних статей, формально присвячених бальзамуванню В.І.Леніна...).

Досі чітко пам'ятаю робочий стіл мого першого наукового керівника (та й майже єдиного справжнього, за все моє подальше наукове життя) – наймилішого доцента

Володимира Вікторовича Бобіна (завідувач кафедри нормальної анатомії ХМІ з 1971 по 1992 р.). Кімната – точніше, доцентська, з двома високими вікнами, що виходять у двір будівлі анатомічного театру, розташованої на самому початку вулиці Трінклера, неподалік шумної Сумської – розташована майже навпроти кабінету самого великого метра – професора Рафаїла Давидовича Синельникова - того самого (!) Синельникова, який разом з академіком В. П. Воробйовим бальзамував тіло В. І. Леніна. Читачеві, який зацікавився цією своєрідною темою, можу порекомендувати нарис автора "До 80-річчя одного науково-політичного проекту...".

Професор Бобін В.В. в кабінеті пам'яті академіка В.П. Воробйова представляє співробітникам унікальний муляж інервації серця, який виконав В.П.Воробйов Праворуч – доцент І.І.Шапіро (О.Н.Новоминський, В.М.Попов, 1976)

На прохання Володимира Вікторовича за стіл, бурчачи, сідає сам (!) професор Синельников, подивитися у біокулярну лупу макромікроскопічний препарат нервового стовбура, приготовлений “юним обдаруванням” – відмінником та гуртківцем Юрою Губським. Справа, на приставному столику – установка для макро-мікроскопічного аналізу морфологічних об'єктів – настільна лампа з спрямованим пучком світла, біокулярна лупа, пінцет, голки для розщеплення нервових стовбурів і та сама кругла скляна ванна для анатомічних об'єктів, з якої так різко пахне оцтовою кислотою, дуже до речі забиваючи важкий запах формаліну і “ще чогось”, описаного мною в 2005-му році у вже цитованій статті...

Синельников Рафаїл Давидович – народився 1896 р. у м. Бердянську. Після закінчення гімназії вступив на медичний факультет Харківського університету, який закінчив у 1918 р. З 1919 р. працював на кафедрі анатомії препаратором, інструктором, з 1924 р. – зарахований на посаду асистента кафедри анатомії. Учень академіка Володимира Петровича Воробйова. У 1931-1937 роках - він доцент анатомії 1-го Харківського медичного інституту і одночасно завідував кафедрою анатомії в II-му Харківському медичному інституті. З 1937 по 1971 рр., після смерті В. П. Воробйова, Р. Д. Синельников - завідувач кафедри анатомії 1-го Харківського медичного інституту. З 1924 по листопад 1945 Рафаїл Давидович Синельников - асистент лабораторії при Мавзолеї В. І. Леніна. У період Великої Вітчизняної війни він разом з біохіміком Б. І. Збарським зберігав тіло В. І. Леніна.

Отже, перша моя друкована робота в галузі експериментальної медицини була з анатомії, а сьогодні вже багато років я займаюся питаннями квантової біохімії та фармакології антиоксидантів – на виправдання можу лише відзначити, що приблизно такий самий був шлях Альберта Сцент-Дьєрдьї - від гістології до "субмолекулярної біології", але мені було легше, тому що приклад великого попередника, лауреата Нобелівської премії, надавав мені деякі додаткові моральні сили...

Тут же, закінчуючи фрагмент спогадів про наукову та педагогічну школу харківських анатомів, хочу лише сказати, що набагато пізніше саме пам'ять про професора Р.Д. Синельникова та його знаменитої кафедри спонукала мене на написання вже згаданого вище науково-історичного есе "Про один науково-політичний проект", опублікованого в 2005 році на пропозицію академіка І.М.Трахтенберга в АМН-івському журналі "Лікування та діагностика", а потім – у вигляді газетного варіанту "Розмістити на Червоній площі" у "Правді України"...

Але перш ніж перейти до подальшого послідовного викладу своєї досить непростой одиссеї в 1963-1966 роках ("З тобою все життя, як на вулкані!" – через кілька десятків років визначить характер героя цих рядків його дружина...), розповім про ще одне моє захоплення тих років.

Ще до вступу до медичного інституту безпосередньою справою своєї майбутньої наукової кар'єри я вирішив обрати радіобіологію, як синтез ядерної фізики та біології – і довгі роки моїми настільними книгами були видана в 1963 році класична монографія творця "теорії мішені" американського радіобіолога Д.Е. Лі "Дія радіації на живі клітини", а також чудова науково-популярна книга Д.Е. Гродзінського "Радіобіологія".

До речі, цікаво, що безпосередньо працювати в галузі радіобіології мені так і не довелося, хоча, безумовно, це захоплення на тому, першому етапі мого розвитку, допомогло мені "утриматися" в рамках наміченої життєвої програми та й відіграло

величезну роль у становленні мого загального біомедичного світогляду; крім того, деякі з моїх наступних методичних підходів та ідей, які я розробляв у біохімічній токсикології, безумовно, мають “радіобіологічний” родовід. Вже 1987 р., будучи професором та вченим секретарем Київського медичного інституту, з особливим внутрішнім почуттям прийняв подарований мені відомим радіобіологом, завідувачем кафедри 2-МОЛГМІ ім. Н.І.Пирогова Самуїлом Петровичем Ярмоненком прекрасний підручник “Радіобіологія людини та тварин”. Я також не став і професійним генетиком, хоча багато років вивчав загальну та молекулярну генетику, а деякі ідеї щодо тиску середовища на мікроеволюційні процеси в біогеоценозах із багаторазово перечитаної мною фундаментальної монографії М.В.Тимофєєва-Ресовського, М.М.Воронцова і А.В.Яблокова “Короткий нарис теорії еволюції” я використав під час написання 1991 року монографії про медичні та біологічні наслідки хімічних катастроф.

Однак скажу, нарешті, і про ту реальність, якою був радянський Харків 1963-64 року та Харківський медичний інститут, як його “типове” відображення. Ця реальність вже дуже скоро показала, що, на жаль, обраний мною ВНЗ, особливо в особі соціального середовища та освітнього рівня студентського колективу, та й переважної більшості викладачів середньої ланки – доцентів та асистентів (крім кількох описаних мною вище професорів, які далеко не визначали атмосферу вишу, який уже давно віджив період свого наукового розквіту...) – це щось інше, ніж бачилося мені в моїх хлоп'ячих прагненнях, і глибоке оволодіння фундаментальними біомедичними науками, та ще й їхньою сучасною методологією, тут немає місця.

* * *

Тому, як би склалася моя подальша доля – важко сказати, якби вже на першому курсі не відбулася низка наступних доленосних для мене подій. Все почалося зі статті наукового журналіста Леоніда Шароля “Пошук безсмертя”.

Публікація в журналі “Вогник” № 1 за 1964 р., яка практично остаточно визначила все моє подальше життя. Зі статті - інтерв'ю з тридцятип'ятирічним професором М.Ф.Меркуловим, керівником радіологічної лабораторії у 2-му Московському медичному інституті - я вперше дізнався про відкриття у 2-му МОЛІМІ медико-біологічного факультету, першим деканом і був Михайло Пилипович Меркулов. Факультет медичної біохімії та біофізики, на перший курс якого вже минулого року було прийнято перші п'ятдесят обраних щасливців - відразу ж щось на кшталт почуття внутрішньої образи – як це “без мене”?!, адже ця спеціальність, цей факультет *саме для мене*, адже це саме те, що я шукав і не міг знайти останні роки. Я маю бути тільки там – “Там біологію вчать за Віллі!”.

Отже, влітку 1964 року, блискуче склавши перевідні іспити за 1-й курс у Харківському медінституті, після важких переговорів з батьками я поїхав до Москви і, пройшовши складну передекзаменаційну співбесіду, а потім, склавши важкі п'ять іспитів (це вже після першого курсу медінституту, коли математика та фізика стали забуватися!), вступив на медико-біологічний факультет 2-го МОЛІМІ (Московського ордену В.І.Леніна медичного інституту імені М.І.Пирогова) на спеціальність “біофізика”.

Досі чітко пам'ятаю атмосферу співбесіди, яка проходила у великій залі головного корпусу 2-го МОЛІМІ на Пирогівці, з трьох фундаментальних предметів – математики, фізики та біології, яка мала показати можливості майбутніх абітурієнтів до подальшого навчання на справді важкому новому факультеті. Залишилася в пам'яті ситуація з

тестуванням з математики, коли після моєї заяви, що я вже закінчив перший курс медінституту і тому, природно, призабув необхідні за програмою теореми, мені було запропоновано традиційне для таких ситуацій завдання “на кмітливість” – звести “2” у якийсь n -ний ступінь. Ніяких правил для такої операції, звісно, не було, проте, просидівши хвилин сорок, я якимось чином, уже в цілковитому розпачі, зумів це зробити, викликавши, як пам'ятаю навіть зараз, певне здивування мого екзаменатора. Ну а молодій людині, що запитала мене, що ж мене цікавить у обраній спеціальності і чому я вступаю саме на цей факультет, я гордо заявив, що збираюся займатися тільки радіобіологією і навіть спробував викласти запропоновану вперше Лі “теорію мішені”, що постулює наявність у клітині чутливих структур, потрапляння в які кванта енергії і визначає ступінь її ураження...

Я був зарахований до академічної групи “сильних” біофізиків, що, безумовно, відкривало переді мною цілком реальні і не повторювані ніколи більше в моєму житті перспективи подальшого природного входження в еліту радянської біології.

Кафедри МБФ містилися тоді в старому зеленому особняку на В.Пироговській, недалеко від станції метро “Фрунзенська”, в будівлі, яка стала місцем розташування знаменитого “лопухінського” Інституту фізико-хімічної медицини. Саме там я почав вчитися, отримавши місце у студентському гуртожитку 2-го МОЛМІ на Південному Заході, а у вересні у вигляді традиційної для радянських вузів осінньої поїздки студентів “до колгоспу” встиг з'їздити з більш дорослою групою хлопців-лікарів у студентський табір 2-МОЛ на Волзі, у Калінінській області біля старовинного містечка Конаково, де ми цілий місяць чи то будували, чи то розбирали якісь споруди. Там пережив особливу зачарованість високими похмурими лісами півночі (який покохав з того часу...) – густий підлісок, мохи, а там, у глибокій гущавині – *місця, де живуть лісовики та кікімори...*

Я був ніби переповнений сміливістю свого вчинку – я домігся того, про що мріяв, - поїхав з дому, зі свого Харкова, і ось тепер починаю зовсім нове життя з дивовижними подальшими перспективами. Пам'ятаю якось увечері прокинувся на своєму ліжку в дерев'яному будиночку табору, і почув ллється з приймача (“Говорить радіостанція “Юність” - передача починалась зазвичай о 22-30) задумливо-кличущу в даличінь мелодію пісні Ваншенкіна-Френкеля “Місячне світло над рівниною розсіяне...” – це все тепер як би і про мене – я теж тепер належу до цього, що прагне вдалину в пошуках нових шляхів, сміливому племені:

*“Життя прожити захочете спочатку,
Розлуки і зустрічі цінуючи,
Ось і все – я телефоную Вам з вокзалу,
Я поспішаю, вибачте мене...”*

Відповідно до дуже важкої програми підготовки на МБФ почав вивчати надзвичайно цікаві, складні та важливі предмети – матаналіз, “дискретну математику” – елементи алгебри, логіки та програмування, серйозні, університетського рівня курси фізики, хімії та біології. Почав знайомитися з дуже цікавими хлопцями – такими ж, як і я, ентузіастами фізико-хімічної біології, записався до бібліотеки іноземної літератури, був неймовірно гордий собою, своєю першою великою життєвою перемогою – і зараз вважаю, що це було саме так...

Отже, я почав жити у великому місті, вулицями якого я ходив нарівні зі справжніми місцевими, їздив у метро, де робилася справжня наука, працювали справжні вчені, де я був оточений талановитими людьми, були дивовижні театри (і, насамперед, театри нового часу – “Сучасник” та “Таганка”) і де – тільки там! - треба було прожити життя ...

Зараз, через багато років, згадуючи та аналізуючи свої думки та почуття того періоду, приходжу до висновку, що колосальним емоційним стимулом для всього вище описаного були, звичайно ж, фільми та література того часу. Величезне враження на мене тоді справила вийшовша на екрани на самому початку 1964 знаменита стрічка "Я крокую по Москві" за сценарієм Геннадія Шпалікова з життєрадісним, відкритим всім вітрам молодим москвичем метробудівцем Колькою у виконанні юного Микити Міхалкова і привабливою, починаючою свій зірковий шлях, Галиною Польских. Романтична історія про юність, про кохання, про Москву – світле місто, сповнене чудових, добрих радянських людей, з лунавшою, як би між іншим, сміяковсько-візборівською мелодією, яка мене зачарувала *“Постеліть мені степ, занавісьте мені вікна туманом”* – не могла не вплинути на прийняття мною особистих доленосних для мене тоді рішень:

*“А я їду, кроку по Москві,
І я пройти ще зможу,
Солений Тихий океан,
І тундру, і тайгу...”*

Ось і я, який починає жити харківський хлопчик, хотів так само крокувати по Москві і, разом з героєм романтичного фільму, пройти всі ті шляхи, що відкривало переді мною розпочате і обов'язково прекрасне Життя...

Але! - На превеликий (і навіть тепер, через багато років..) жаль, моя московська епопея тривала недовго і закінчилася несподівано швидко, залишивши, проте, неминучий слід на довгі роки мого подальшого життя... Я в чомусь внутрішньо зірвався, не витримав, мабуть, щось пішло не так; здається, почав не наздоганяти на лекціях з математики - я погано бачив написане на дошці, не звик до самостійного життя - гуртожиток, дуже втомлювався надвечір після занять, а до цього часу вже давно звик бути першим і відмінником – а романтика-то скінчилася, була потрібна щоденна і багато років наперед важка робота.... В результаті - зовсім несподівано для самого себе і оточуючих, на вимогу мами і під впливом її сильного емоційного тиску, та й (мабуть, більшою мірою) якоїсь ще внутрішньої власної невизначеності, яку навіть зараз мені важко пояснити (і просто життєвої недосвідченості, а поруч, як завжди, не знайшлося мудрої людини, яка б застерегла мене від цієї першої в моєму житті найбільшої помилки), через півтора місяці я залишив МБФ і повернувся до Харкова...

Повернувшись знову до Харківського медичного інституту, *я фактично власноручно зробив усе, щоб зламати свою подальшу долю...* Аналізуючи сьогодні, через багато років – коли все основне вже відбулося, тодішню ситуацію, мої тодішні переживання та глибоко приховані прагнення, думаю, що в основі такого рішення було зовсім тоді ще не сформульоване, але десь на рівні підсвідомості вже наявне глибоке почуття моєї "самостійності", моєї відмінності від інших, і тому абсолютної необхідності та неминучості власного, унікального життєвого шляху...

Чомусь запам'яталося, як я їхав автобусом на літак від станції метро “Південний Захід” до аеропорту “Внуково” – похмурий, по особливому похмурий день, хмари, що низько

вісять, якась напруженість на трасі та колони зустрічних військових машин, що прагнуть до Москви. Це було 13-го чи 14-го жовтня 1964 року - дні відставки та усунення від влади Н.С.Хрущова. Я повертався до вже іншого світу...

* * *

Через 20 років розпочнеться "перебудова" – наступна спроба реформувати ту країну та всю систему радянського соціалізму-комунізму загалом. А ще за кілька років на місці колишнього Союзу РСР виникнуть нові незалежні держави, населення яких з ентузіазмом руйнуватиме спадщину своїх батьків і будуватиме т.зв. ринкову економіку, у наївній надії побудувати для себе найкраще життя, а насправді отримає одну з найдикіших і найжорстокіших моделей капіталізму, які знає сучасна історія. Мільйони людей знову обдурять...

Після смерті 1971 року Першого секретаря ЦК КПРС та Голови Ради міністрів СРСР М.С.Хрущова нове керівництво країни зробить усе, щоб викреслити ім'я першого серед вищого радянського керівництва романтика та антисталініста з пам'яті народу. Підмосковна дача в Петрово-Далекому, де жила сім'я опального лідера, за особистим розпорядженням Л.І.Брежнєва буде знесено з лиця землі. Син – Сергій Хрущов поїде на постійне проживання у США та у 1999 році отримає американське громадянство. Але все це було ще "часом закрито", і що буде потім - ніхто тоді не знав...

* * *

Після приїзду з Москви все одразу стало дуже погано – але я ще не зрозумів, що це – остаточно. Я знову потрапив до провінційного на той час (точніше, побаченого мною іншими очима після Москви!..) українського ВНЗ, а тепер було з чим порівнювати, але шляху назад уже не було!...

Зараз я бачу, що тоді я ніби здійснив небезпечний експеримент над своїм життям. Подібні ж рішення – відходу кудись начебто в бік від зовнішньої видимості прямого життєвого шляху, мотивовані лише не зовсім для мене найзрозумілішим глибоким внутрішнім почуттям, лежатимуть в основі багатьох моїх подальших найбільш доленосних вчинків... Мабуть, сюди відносяться і небажання йти на роботу до Інституту біохімії після закінчення інституту і вже набагато пізніша відмова перейти зав. відділом Інституту ботаніки, та й абсолютно психологічно неможливе для мене подальше перебування в апараті Президії АМН у 1995-1996 рр., - але все це буде вже потім, через багато років...

Щоб закінчити цю тему і мій уже сьогоднішній аналіз серйозної катастрофи, що відбулася тоді першою в моєму житті, наведу прочитані мною через дуже багато років слова блискучої інтелектуалки, мудрої Агати Крісті, яка написала у своїй "Автобіографії" наступне: "...Добре все обміркувавши, я доходжу висновку, що людина стає тим, ким їй судилося бути" Можна віддаватися фантазіям на киталт: "Якби трапилося те і те, то було б так і так" або "Якби я вийшла заміж за "Як його там", моє життя склалося б зовсім по-іншому". Але так чи інакше, ви завжди опинитеся на тому шляху, який зумовлений вашим призначенням, вашим життєвим покликанням. Можна здійснити своє призначення на всі сто, можна поставитися до нього абияк, але це ваше призначення, і поки ви слідуєте йому, вам будуть відомі гармонія існування і душевний спокій".

Знову і цього разу незрівнянно гостро відчув у своїй сім'ї і у своєму оточенні все те, через що біг до Москви, пережив глибоку внутрішню кризу, але ще й тоді до кінця не зрозумів, яку складну (і, з погляду сьогодення ситуації – малоздійсненне!) життєве завдання я собі поставив - стати справжнім ученим-теоретиком, навчаючись у Харківському медінституті... Проте (напевно, саме тому, що ще не зрозумів глибини прірви, в яку потрапив), був глибоко впевнений, що все одно зможу досягти того, що запланував у своєму житті (освіти, наукових досягнень, становища у суспільстві – тоді це природним чином впливало з першого), тому продовжував займатися самоосвітою, вирішивши самостійно пройти навчальну програму МБФ 2-го МОЛМІ... Крім, природно, обов'язкових курсів медінституту (досить, між іншим, важких та об'ємних), протягом усіх студентських років самостійно опрацьовував підручники з вищої математики (Натансона – “Короткий курс”), Фіхтенгольца - насилу), фізики (у цей час з'явився переклад знаменитого 9-томника лекцій з фізики Річарда Фейнмана, який я завзято мучив кілька років), слухав лекції з математики як вільний слухач, а потім був зарахований студентом загальнонаукового факультету Харківського держуніверситету... У результаті все ж таки отримав практично самостійно досить чіткі уявлення про основні фізичні процеси, що пізніше дозволило мені інакше, ніж більшості відомих мені біологів, сприймати молекулярну картину живого. Крім того, забігаючи вперед, скажу, що врятував мене лише наступний переїзд мами до Києва, що, безумовно, створило певну реальну основу для мого прагнення досягти вже чітко поставлених на той час наукових (а, вірніше, - життєвих...) цілей...

* * *

Але повернемося до послідовної оповіді. Наслідуючи свою, вже чітко намічену програму, відразу після повернення з Москви, тобто на 2-му курсі, прийшов до наукового студентського гуртка на кафедрі біохімії, потрапивши під загальне керівництво професора Арона Михайловича Утевського та безпосереднє (у перші місяці) – доцента Павла Авксентійовича Калімана. Почав займатися наукою, якій згодом присвятив своє життя.

Отже, мій перший (а фактично й останній, тобто єдиний у моєму житті) науковий керівник у науці біохімії – член-кореспондент АН УРСР О.М. Утевський – учень фундатора та багаторічного лідера сучасної української біохімії академіка Олександра Володимировича Палладіна, один із перших палладинських аспірантів, який очолив кафедру біохімії Харківського медичного інституту ще у 1932 році, після переведення О.В.Палладіна разом із Біохімічним інститутом до Києва – нову українську столицю.

Утевський Арон Михайлович (1904.-1988). Радянський біохімік, член-кор. АН УРСР (з 1939 р.). Р. 03.07.1904 р. у Конотопі (нині Сумської обл.). Закінчив Харківський університет (1924). Працював в Українському біохімічному інституті (1928–1931), завідував кафедрою біохімії Харківського медичного інституту (1932 – 1975), одночасно очолював біохімічні відділи Українського інституту експериментальної медицини та Українського інституту експериментальної ендокринології.

Основні наукові роботи присвячені біохімії внутрішньоклітинного обміну, біохімії ферментів та гормонів. Показав значення гліколізу та дихання для утворення та секреції гормонів. Розробив нові методи дослідження катехоламінів та проміжних продуктів їх обміну. Виявив взаємодію катехоламінів з іншими гормонами, а також вітамінами та мікроелементами. Обґрунтував нову концепцію ролі продуктів обміну гормонів-медіаторів у механізмі їхньої дії. Автор низки робіт з історії науки та філософії природознавства.

У описувані мною роки на кафедрі були живі наукові традиції О.В. Палладіна, який керував нею з 1921 р. (тоді ще кафедрою фізіологічної хімії) до переїзду 1931 р. до Києва. Окрім роботи на кафедрі, у той же період професор О.М.Утевський керував біохімічними відділами Українського інституту експериментальної медицини та Українського інституту експериментальної ендокринології (він - видатний біохімік свого часу дійсно *завідував і керував*, і в ті роки ще ніхто нічого поганого в такому "сумісництві" не бачив! - тому що наукова робота принципово відрізняється від інших видів діяльності). З 1975 р., після вимушеного відходу із завідування кафедрою, Арон Михайлович до останніх років життя очолював лабораторію біохімії регуляторних систем Інституту проблем кріобіології та кріомедицини АН УРСР.

*Академік О.В.Палладін, член-кореспондент АН УРСР
А.М.Утевський. Київ. Сесія АН УРСР. 60-ті роки*

Як зараз, пам'ятаю ще збережену в ті роки атмосферу старої класичної університетської кафедри, застарілий хімічний запах в аудиторіях (якого тоді ніхто не боявся!) і, звичайно ж, знамените (!) і, яке запало мені назавжди в душу **висловлювання М.В.Ломоносова** (у кафедральному коридорі на 4-му поверсі морфокорпуса ХМІ) - **"Медик без достатнього пізнання хімії зовсім не може бути"** – Так! – це так, це абсолютно вірно, я в цьому переконався за багато років своєї наукової та педагогічної роботи, тільки ось сьогодні, вже на початку ХХІ століття, при прийомі до Національного (Київського!) медичного університету абітурієнти взагалі не складають вступного іспиту з хімії, переводні іспити скасовані зовсім, а навчальні курси медичної та біоорганічної хімії на 1-му курсі різко скорочені! - Здається, сьогодні все це вже нікому не потрібно ...

Я слухав лекції професора А.М.Утевського навесні 1965 р., на 2-му курсі – Арон Михайлович читав на лікувальному факультеті, але не весь курс, а переважно близькі йому за характером власних наукових досліджень питання функціональної біохімії (у ті роки професора теоретичних кафедр медвишів ще могли собі дозволити такі “вольності”...). Дивним чином запам'ятав багато з тоді вперше почутого і навіть зберіг досить докладні конспекти його лекцій з біохімії м'язів, гормонів, біохімії нервової системи, структурі та властивостях нейромедіаторів – темі, яка стала для мене близькою на багато років уже власної роботи в галузі біохімічної фармакології та токсикології в 90-ті роки.

Закарбувалися і досі збереглися у моїй свідомості і особливі стиль та тон лекцій, і публічних виступів Арона Михайловича. Тоді це заохочувалося керівництвом і було модно – зустрічі вчених, особливо знаменитих харківських фізиків та біологів з молоддю у різних аудиторіях, переважно у згадуваному вище ХДНТП на площі Тевелева; у 1962 – 64 роках я не пропускав, здається, жодної з них. Країна справді *шукала таланти* серед молодого покоління, але – інтелектуалів! – фізиків, математиків, хіміків – для бурхливо зростаючої вітчизняної промисловості та власного оборонного комплексу.

Мова Арона Михайловича Утевського характеризувалася виголошенням фраз у неквапливій манері, тихим, по-особливому м'яким, з трохи помітним розтягуванням складів і легким грасуванням, “інтелігентним” голосом, у неквапливій манері та у формі спільних зі слухачами міркувань про складні питання біохімії та народженої в ті роки молекулярної біології. Згодом читання лекцій та виступ з доповідями стало на багато років і для мене професією, і зараз я чудово розумію важливість форми та мови, з якими ти звертаєшся до тієї чи іншої аудиторії.

Будучи одним із засновників та лідерів знаменитої в середині ХХ століття Харківської школи біохіміків та фізіологів, Арон Михайлович Утевський природньо насичував обов'язковий навчальний матеріал особистими ремінісценціями *учасника* у дослідженнях багатьох із викладених ним, як лектором, наукових положень, зокрема про перші експериментальні підходи біохіміків та фізіологів до вивчення природи та властивостей т.зв. "симпатинів" – класичних роботах Зенона Бака і Уолтера Кеннона, згадками про видатних радянських вчених, з якими Арон Михайлович співпрацював і був особисто близько знайомий – академіків О.В.Палладіна, Е.М.Браунштейна, Д.Л.Фердмана, О.В.Енгельгардта. Всі ці імена, розповіді лектора були для мене немов посланнями з інших світів – я одразу ж утік у медичну бібліотеку на Сумській і намагався знайти роботи, про які говорив професор Утевський – на жаль, у ті роки бібліотеки радянських обласних центрів вже майже не отримували наукових журналів, що видаються на Заході, і тим більше монографій – єдине, що мені вдалося викопати – це видану в 1945 році і, яка ймовірно, випадково потрапила до Харкова, біографічну книгу У.Кеннона "Шлях експериментатора" (W. Cannon. "The way of an investigator"), та й та була в єдиному екземплярі, і з собою для уважного читання мені не дали.

Ось переді мною на столі – прочитана 29 травня 1965 року професором А.М.Утевським лекція з історії біохімії, що містить глибокий аналіз розвитку цієї найважливішої медико-біологічної науки - спочатку *фізіологічної хімії* – і натомість стрімкого прогресу природознавства у ХІХ – ХХ століттях, який призвів до зміни загальної картини світу і сьогоденішньому розумінні *молекулярних основ живого*. Запам'яталася філософськими узагальненнями, що завжди цікавили мене, лекція про

зв'язок фізико-хімічних, біохімічних і фізіологічних процесів при м'язовому скороченні, про АТФазу актоміозинових волокон, як “актора-каталізатора” (за висловом проф. А.М.Утевського), значенні цієї, виконаної ще в 30-ті роки, основної роботи Олександра Володимировича Енгельгардта та його дружини Міліці Миколаївни Любимової для подальшого становлення молекулярної біології. Згадую зараз про ці речі, оскільки вже з 50-х-60-х років з подачі американських авторів, і, звичайно ж, після піонерських робіт Уотсона і Крика в середовищі вчених та й паранаукової громадськості вкоренилося уявлення про молекулярну біологію, як науку лише про генетичні властивості нуклеїнових кислот ДНК і РНК, що, на мою думку, абсолютно невірно і має не лише суто схоластичне значення.

Коли я тільки-но розпочинав свою педагогічну діяльність, вже в Києві, у нас на кафедрі біохімії теж читалися такі лекції, *зараз – ні*. Розпочате близько десяти років тому псевдореформування навчального процесу у вищій медичній школі реально звелось до різкого зменшення академічних і особливо лекційних годин на вивчення фундаментальних медико-біологічних дисциплін. При цьому найбільше постраждала саме біохімія (!) – але про це я повинен особливо сказати нижче...

Звичайно ж, такі знання абсолютно необхідні у системі вищої медичної освіти. За їх відсутності лікарі, та й суспільство загалом впадають у глибокий обскурантизм, у практичній площині реалізується у войовничому невігластві і зневірі у медичну науку, прозвану відразу безграмотними журналістами як лайливого епітету “офіційної медициною” - на противагу нібито істинно правильної т.д. "народної медицини", заснованої на методах та рецептах середньовіччя. Як результат, маємо різке заперечення пацієнтами дійсних досягнень медичної науки (яскравий приклад останніх років – масова відмова в сьогоднішній Україні від щеплення дітей проти небезпечних інфекцій!), агресивну боротьбу з останньою, на зміну якої природним чином приходять і навіть активно насаджуються (!) відверте знахарство та шарлатанія. Все це розквітне пишним цвітом у нашій країні вже на початку нового століття...

Як я пізніше дізнався, А.М.Утевський був також досить відомим літератором, драматургом, п'єси якого ставилися у театрах Союзу, зокрема у театральному Ленінграді. Арон Михайлович, на мій юнацький подив, досить пишався останньою обставиною, чого я, повністю на той час занурений у позитивну медико-біологічну науку як головний пріоритет інтелектуальної особистості, ніяк не міг зрозуміти...

Мою студентську академічну групу з біохімії вів доцент Павло Авксентійович Каліман – пізніше доктор біологічних наук, професор протягом багатьох років завідувач кафедри біохімії Харківського держуніверситету – найстарішої біохімічної кафедри в Україні. Як мій безпосередній керівник у студентському науковому гуртку, П.А.Каліман був першим, хто навчив мене великої премудрості, без якої не міг у ті роки відбутися жоден справжній біохімік – миття хімічного посуду “хромовкою” – жорстокою сумішшю біхромату калію та сірчаної кислоти, від якої не тільки повністю руйнувалася вся органіка на стінках хімічних колб та пробірок, а й нещадно страждав одяг експериментатора при попаданні на неї дрібних крапельок хромовки. “Посуд має бути хімічно чистим” – басив Павло Авксентійович. Це була справжня, необхідна для подальшого школа біохімічного ремесла, якій я через роки вчив уже своїх дисертантів як *обов'язковий біохімічний мінімум....* Забігаючи вперед, скажу також, що через кілька років – на 5-му курсі – відмовився від

участі в роботі наукового студентського гуртка кафедри біохімії вже в Києві, побачивши, як миються пробірки при виконанні наукової роботи доцентом кафедри В.І.Р.

Як молодий ентузіаст-дарування, який бажає серйозно займатися експериментальною медико-біологічною наукою, я вперше з'явився в кабінеті у А.М.Утевського невдовзі після мого “блискучого” віражу з медико-біологічного ф-ту 2-го МОЛМІ. Вислухавши мої “біофізико-біокібернетичні” марення, Арон Михайлович порекомендував мені ознайомитися зі статтею Франсуа Жакоба і Жака Моно про молекулярні механізми регуляції генетичної експресії в бактеріальній клітині, щойно (це був 1964 рік), опублікованій в новому академічному збірнику, присвяченому 70-річчю академіка А.В.Енгельгардта “Молекулярна біологія. Проблеми і перспективи”, а також розпочати вивчення основ флуоресцентного аналізу за знаменитою тоді книгою С.Юденфренда “Флуоресцентний аналіз у біології та медицині”. Скажу відразу, що і перше, і друге в подальшому мені дуже стало в нагоді, обидві книги на довгі роки посіли гідне місце в моїй особистій бібліотеці, а вивчення структури мембран та ядерного хроматину за допомогою флуоресцентних зондів свого часу стане моїм серйозним науковим напрямом.

Справа в тому, що, враховуючи нейромедіаторну функцію катехоламінів, зокрема норадреналіну, та й традиційно “функціональний” (в сенсі функціональної біохімії) напрямок української біохімічної школи, що очолювалася академіком О.В.Палладіним (на той час – Президентом АН УРСР та директором заснованого ним академічного Інституту біохімії), – основні дослідження кафедри біохімії ХМІ та наукової школи А.М.Утевського загалом були присвячені вивченню біохімії катехоламінів як нейромедіаторів, їх обміну у структурах головного мозку, біохімічних механізмів дії цих біогенних амінів.

Виходячи з цього, на кафедрі А.М.Утевського флуоресцентний аналіз застосовувався саме для кількісного визначення катехоламінів – адреналіну, норадреналіну та їх похідних у тканинах та біологічних рідинах. Поряд з кабінетом завідувача в маленькій темній кімнаті знаходився саморобний (тобто зроблений руками харківських інженерів-ентузіастів) простенький (за сучасними поняттями) прилад для кількісного визначення катехоламінів, головним елементом якого була флуоресцентна лампа з широкою зоною збуджуючого світла – справжніх спектрофлуориметрів у СРСР, здається, ще взагалі не було... “Москвичі роблять науку на консервних банках” - говорив мій уїдливо-іронічний старший брат. Проте, роботи школи професора А.М.Утевського з освіти хіноїдних продуктів окислення адреналіну та норадреналіну були відомі у всьому світі.

Таким чином, у цей період, коли мої конкретні наукові інтереси тільки почали по-справжньому формуватися, і відповідно до традицій теоретичної медицини Харкова того часу (А.М.Утевський – біохімія катехоламінів, Б.В.Альошин – гіпоталамо-гіпофізарна регуляція функції щитовидної залози), та й, знову ж таки (!) – “експериментальною ендокринологією” на кафедрі Бориса Володимировича Альошина займався мій Сева, питання біохімії гормонів та нейромедіаторів здавались мені найбільш важливими та цікавими. У цьому напрямі збирався працювати і я, і першими монографіями, які я в цей час почав вивчати вже “з професійної” точки зору, були “Біохімія гормонів” Т.Берзіна та “Біохімія та центральна нервова система” Г.Мак-Ільвейна. Крім того, “отруений” амосівською біокібернетикою, я наполегливо малював кібернетичні схеми систем автоматичного управління (САУ) з негативним зворотним зв'язком, що моделюють різні ланки нейро-ендокринної регуляції в організмі.

У цей час А.М.Утевським розвивалася концепція про можливість впливу продуктів з гормональною активністю на шляхах окисного метаболізму катехоламінів, утворення хіноїдних похідних, таких як адренохром та близькі до нього метаболіти. Саме тому моя перша експериментальна робота, виконана на 3-му курсі за пропозицією А.М.Утевського, була присвячена вивченню клітинних ефектів адреноксилу – стабілізованого похідного продукту хіноїдного окислення адреналіну. За допомогою методу полум'яно-фотометричного визначення концентрації електролітів у водних розчинах, який був знайомий мені зі шкільної практики у харківському інституті "НДІОХІМ" (як зараз пам'ятаю назву приладу - "полум'яний фотометр ППФ УНДІЗ"), я виконав свої перші експериментальні дослідження, і в 1966 р. у збірнику студентських наукових праць з'явилася моя перша наукова публікація з біохімії "Вплив адреноксилу на динаміку електролітів Na^+ та K^+ у системі "еритроцит-плазма".

Жив Арон Михайлович Утевський у "професорському будинку" по вулиці Артема, 6 – масивній темно-сірій будівлі підковоподібної форми з елементами Харківського модерну ще дореволюційного часу з широкими сходами, ліфтами, що збереглися ще на початку 50-х швейцарами. Будівлю було збудовано у 20-ті роки для працівників Держбанку за проектом відомого харківського архітектора В.А.Естровича, розстріляного німцями під час війни; його ж авторства – корпус Харківського рентгенінституту на Пушкінській, де – вже у НДІ медичної радіології МОЗ України на посаді заступника директора з наукової роботи наприкінці 80-х – початку 90-х років працював професор Всеволод Іванович Губський.

У будинку ж на Артема, 6 проживав і академік Володимир Миколайович Нікітін – відомий радянський фізіолог та біохімік, засновник та лідер харківської наукової школи онтофізіологів "Нагірного-Нікітіна", у квартирі якого я був уже 1991 року, "представляючись" з нагоди балотування у відділення проблем медицини НАНУ – тоді на це місце була обрана Надія Максимівна Гула, хоч і я набрав непогану кількість голосів. Тут же жила сім'я і мого шкільного товариша, який згодом званого фізика Ілюші Лейкіна – високі стелі, широкий передпокій, вітальня з великим довгим столом посередині, окрема кімнатка для бібліотеки, стелажи книг до стелі, починаючи з передпокою – все це справило тоді на мене колосальне враження, і саме так я згодом уявляв собі знамениту квартиру булгаківського професора Преображенського.

Величезною науковою подією для мене та мого незмінного в ті роки "однокашника" по студентській лаві та кращого друга Олега Майорова стали доповіді Б.В.Альошина "Про шляхи та способи здійснення взаємодії в нейроендокринній системі" та О.М.Утевського "Про біохімічні механізми взаємозв'язку в нейроендокринній системі", прослухані нами 27 грудня 1965 року о 7 годині вечора на науковій конференції, що проводилися спільно Харківськими відділеннями Українського біохімічного та Українського фізіологічного товариств, у 1-й аудиторії головного навчального корпусу Харківського медінституту по вулиці Леніна, 4 – запрошення на це наукове засідання зберігається у мене досі. Конференція з загальноприйнятих норм тих років "була присвячена ХХІІІ з'їзду КПРС", що, втім, не знижувало її наукової значимості. Смію думати, що все ж таки краще для суспільства проводити наукові конференції, формально присвячені партійним з'їздам, ніж не проводити їх зовсім...

Вийшовши з "катехоламінової та нейромедіаторної" школи А.М.Утевського, я, по приїзду до Києва, вважав, що в біохімії потрібно займатись саме в напрямку нервової

системи – так я потрапив до Михайла Дмитровича Курського. В результаті реального розвитку подій для мене все потім склалось по-іншому, але про це нижче ...

На особливі слова у цих спогадах заслуговує і вже згаданий вище перший (і, здається, єдиний науковий вчитель мого старшого брата) – завідувач кафедри гістології ХМІ Борис Володимирович Альошин. Б.В.Альошин, був вихідцем зі школи нейрогістологів 1-го ММІ, створеної академіком АМН СРСР Борисом Інокентійовичем Лаврентьєвим. Наукова діяльність професора Б.В. Альошина була зосереджена на експериментальній ендокринології, гістофізіології гіпоталамо-гіпофізарних взаємозв'язків та функціональній морфології щитоподібної залози. Ці наукові проблеми стали предметом подальших досліджень упродовж усього життя мого старшого брата.

Альошин Борис Володимирович (1901-1993) - український радянський вчений, гістолог, ендокринолог, анатом, заслужений діяч науки УРСР. Лауреат Державної премії УСРР (1973). Народився у сім'ї військового лікаря. У 1925 році закінчив медичний факультет Московського університету. Закінчив аспірантуру на кафедрі гістології І МОЛМІ у професора А. В. Румянцева. Перша наукова стаття була опублікована в 1924 р. Після закінчення аспірантури Б. В. Альошин асистент на кафедрі гістології, яку очолював видатний радянський нейрогістолог професор Б. І. Лаврентьєв. З 1937 по 1974 р. - завідувач кафедри гістології Харківського медичного інституту. З 1938 - завідувач відділу Харківського інституту ендокринології та хімії гормонів. Праці Б.В. Альошина присвячені вивченню нервової регуляції ендокринних функцій, гістофізіологічному дослідженню залоз внутрішньої секреції, патогенезу тиреотоксикозу, ендемічного та спорадичного зоба.

Фото з архіву директора Інституту проблем ендокринної патології імені В.Я. Данилевського НАМН України члена-кореспондента НАМН України Ю.І. Караченцова.

У моїй пам'яті професор Борис Володимирович Альошин запам'ятався, як блискучий, захоплений лектор – досі пам'ятаю його малюнки морфологічних структур кольоровими крейдами на дошці аудиторії №1 морфологічного корпусу ХМІ. Вже 1983 року, під час роботи Всеволода Івановича у Харківському інституті медичної радіології, у союзному видавництві “Медицина” вийшла його спільна з Б.В.Альошиним унікальна у радянській ендокринології монографія “Гіпоталамус та щитовидна залоза”.

Патофізіологію (це вже 3-й курс) нам читав член-кореспондент АН УРСР Данило Євсійович Альперн – один із найбільших радянських патофізіологів, послідовник школи засновників патологічної фізіології В.В.Пашутіна та А.В.Репрева, автор основного протягом багатьох років підручника впродовж багатьох років для медвишів країни. Д.Є.Альперну я складав іспит і отримав свою "п'ятірку з відзнакою" - він приймав іспити тільки у відмінників (і я його тепер чудово розумію!), але його лекції для мене виявилися

зовсім нецікавими - він читав тему "Запалення", яка тоді мені представлялася абсолютно банальною і не заслуговує моєї уваги. У те, що називається “навчальним процесом” на кафедрі, професор Альперн, здається, особливо не включався – тоді це ще було можливо...

Альперн Данило Євсійович (1894-1968) - український радянський патофізіолог, член-кореспондент. АН УРСР, заслужений діяч науки. Після закінчення 1917 р. мед. ф-та Харківського ун-ту працював на кафедрі патофізіології під керівництвом одного із засновників вітчизняної патофізіології професора О. В. Репрева. Праці Д.Е.Альперна присвячені, головним чином, патофізіології нервової системи та нейро-гуморальної регуляції, патохімії запалення та патогенезу алергічних реакцій. Автор відомого підручника з патологічної фізіології.

Важливу роль у моєму науковому становленні та формуванні уявлень про зразки дослідницької діяльності, яким варто наслідувати, відіграла діяльність Студентського наукового товариства (СНТ) Харківського медичного інституту того часу, науковим керівником якого був професор Пейсахович (здається – Григорій Ісаакович) – батько мого однокласника Віті Пейсаховича, талановитого фізика, який загинув першим із мого класу, а головою СНТ (!) – був мій старший брат Всеволод Губський.

Всеволод Губський – студент 2-го курсу Харківського медінституту (1958 р.)

Ми – першокурсники, які марили наукою, тобто, власне, я та Олег Майоров, – захоплювалися “блискучою трійцею” – Всеволод Губський (аспірант кафедри гістології, учень Бориса Володимировича Альошина), Віктор Судовцов (аспірант з курсу біохімії), Микола Сергієнко (аспірант з курсу біофізики) – учні Арона Михайловича Утевського. Це було справжньою *школою* – нещодавно згадав захист кандидатської дисертації Всеволода на Вченій Раді Харківського медінституту, присвяченій гіпофізарно-гіпоталамічному регулюванню функції щитовидної залози та його фразу: “Залоза дихає, але не працює...” – так я вперше почув про феномен роз’єднання дихання та окисного фосфорилування. Сьогодні, через п’ятдесят років після описуваної тут моєї харківської медичної юності, я гортаю пожовклі від часу, густо просочені пилом сторінки (результат їх багаторічного проживання в коморах та на балконах наших з Галочкою місць проживань та численних переїздів) – свідки мого наукового початку, що збереглися досі – програма та тези доповідей студентської наукової конференції – Харківський медичний інститут, 23 - 25 квітня 1964 року - конференції, як це було прийнято на той час, що проходила в “Ленінські” дні і, звичайно ж, присвяченій 94-й річниці від дня народження В.І.Леніна. Раптом! – колись ці ремінісценції потраплять до рук читача нового покоління, повідомляю – засновник КПРС та радянської держави народився 22 квітня 1870 року, ця дата протягом багатьох років відзначалася в СРСР як найважливіше державне свято, в ці дні проходили численні урочисті збори радянських людей і ось зовсім непогано! – наукові симпозиуми, з’їзди та конференції.

Справді, дуже цікава річ – ці старі збірки студентських наукових праць ХМІ 1964 року. Ось тези доповіді Миколи Григоровича Сергієнка (тоді ще – Колі – студента 5-го курсу), присвяченої розподілу норадреналіну у різних відділах центральної нервової системи. “*Катехоламіни, гіпоталамус, адренохромна теорія шизофренії...*” - досі пам’ятаю, як ці слова звучали мені акордами божественної музики – як самому наблизитися до такої науки? – для цього я готовий був зробити все – нічого іншого для мене вже з того часу не існувало. А ось – доповіді студента 4-го курсу Сергія Шалімова, студента 6-го курсу Валерія Саєнка – сьогоднішніх видатних київських клініцистів, хірургів, директорів інститутів онкології та хірургії АМН України... Секції очолюють Григорій Львович Дерман, Арон Михайлович Утевський, Єлизавета Костянтинівна Приходькова, Тетяна Іванівна Тихонова (завідувач кафедри загальної хірургії, де вели свої доцентські курси Олександра Миканорівна Губська та Олександр Олексійович Шалімов), Юрій Михайлович Орленко (офіційний опонент на захисті маминої докторської дисертації), тоді ще не академіки, професора Любов Трохимівна Мала та Іван Іванович Грищенко. На заключному засіданні науковий керівник НСО професор Г.А.Пейсахович виступає з оцінкою заслуханих доповідей...

У ці роки я купував практично всі більш менш цінні книги з біофізики, біохімії, молекулярної біології, нейрофізіології, біокібернетики та близьких напрямків теоретичної біології та медицини, які виходили в Радянському Союзі та з’являлися у Харкові в магазині медичної книги на Сумській, а трохи пізніше привозилися з Москви, що дозволило мені зібрати до зрілих років унікальну домашню бібліотеку медико-біологічної літератури, особливо 60-х – 80-х – періоду розквіту радянської науки. Окрім уже згаданих видань з радіобіології Д.Гродзинського та Д.Е.Лі, неймовірними важливими для мого формування були вже згадана монографія К.С.Тринчера “Біологія та інформація. Введення в біологічну термодинаміку”, О.Г.Пасинського “Введення в біофізичну хімію” (книги, які

на довгі роки визначили мій інтерес до поняття ентропії у застосуванні до біологічних систем), А.Сент-Дьєрдьї "Біоелектроніка" і "Введення в субмолекулярну біологію", Е.Косовера "Молекулярна біохімія", У.Р.Ешбі "Конструкція мозку", Р.Сетлоу, Е.Поларда "Молекулярна біофізика" - бестселери в середовищі молодих радянських біологів початку 60-х.

У радянській біохімії в описуваний період починав сяяти молодий Володимир Петрович Скулачов з новими поглядами на процеси біоенергетики та окисного фосфорилування в мітохондріях - його перша монографія "Співвідношення окислення і фосфорилування в дихальному ланцюгу (М., 1962)" стала Біблією з біохімії мітохондрій для нас - вступників у нову науку. На Міжнародному біохімічному конгресі в Москві в 1961 прозвучали перші повідомлення про розшифрування генетичного коду американцем Маршалом Ніренбергом; молодий Олександр Сергійович Спирін починав розгортати перші в СРСР широкі дослідження з рибосомального біосинтезу білка – це були роки “бурі та натиску” у світовій біології, яка переходила на молекулярний рівень, і за якою починали слідувати кращі наукові розуми Союзу...

Приблизно в ці роки вперше дізнався про тоді ще відоме лише дуже вузькому колу біологів старої післяреволюційної школи, але знаменитого на Заході Миколу Володимировича Тимофєєва-Ресовського, і почав по крихтах збирати дані про незвичайну біографію цього чудового вченого і людини. Досить несподіваним і дещо дивним чином М.В.Тимофєєв-Ресовський – напівтаємнича особистість, з якою основна маса радянської інтелігенції, що читає, познайомилася лише через кілька десятиліть, у період падіння системи, у вигляді знаменитого в роки перебудови "Зубра" Данила Граніна, - надовго став моїм кумиром, взірцем для наслідування як вчений та особистість.

Я вперше дізнався про Тимофєєва-Ресовського з публікації в "Вогнику" приблизно в 1961 - 62 році, в період хрущовських реформ, коли тема долі радянської біології на якийсь період була відкрита суспільству – здається, це був журналістський репортаж про вже згаданий Міжнародний біохімічний конгрес у Москві 1961 р., і кольорову вирізку з портретом гарного сивого чоловіка з гордим обличчям я зберігаю досі у своїх архівах. Що це було для мене? – захоплення досить незрозуміле, оскільки про справді незвичайну, та й далеко небезхмарну долю цієї яскравої людини, інтелектуала з незалежним характером та власною життєвою позицією, я на той час знав, звичайно, майже нічого не знав. Ймовірно, привабило саме це – таємничість особистості вченого, ім'я якого я зустрічав вже у хрестоматійних публікаціях 20-х – 30-х років ХХ століття поряд із напівмістичними для мене іменами класиків радіаційної генетики Четверикова, Добжанського, Циммермана... Всі ці імена мали для мене тоді чарівне звучання – займатися треба тільки цим, цьому треба присвятити все своє життя, всі інші види людської діяльності не мають сенсу...

На ці ж три роки припадає і початок моєї роботи у Харківській медичній бібліотеці (точніше – бібліотеці Харківського науково-медичного товариства – ХНМО) на початку Сумської. Тут я вперше осягав науку кропіткої та трудомісткої роботи з каталожними картками у спеціальних дерев'яних скриньках, реферування наукових статей спочатку у ролі помічника та перекладача мами при її роботі над докторською дисертацією (досі пам'ятаю назву першої перекладеної мною статті з британського журналу *Lancet* - "Treatment of cleft lip and palate"), а потім вже і в процесі самостійного бібліографічного пошуку. Ситуація з іноземними джерелами значно полегшилася з появою реферативних

журналів, що випускалися всесоюзними центрами інформації ВНДІТІ та ВНДІМ з основних розділів медико-біологічних наук (зараз в Україні цього знову немає).

Суворі жінки-бібліотекарі і я – вчорашній школяр, який намагається одразу охопити всю велич науки Медицини – як зараз пам'ятаю своє благоговіння, як до послання з іншого світу, перед новою книгою в синій обкладинці, що з'явилася у скляній вітрині, “The Failure of Psychoanalysis from Freud to Fromm”... Тут же я познайомився вперше з основними роботами Фрейда – до речі, раніше, у 20-х роках, дуже популярного у СРСР. І, між іншим, на відміну від Харкова, коли я попросив “щось Фрейда” вже в бібліотеці Київського медінституту, це викликало у старенької бібліотекарки щось на кшталт подиву, змішаного з переляком – каток репресій, спрямованих на формування в країні однодумності, Києвом прокотився значно важче... Справжнє знайомство з філософськими поглядами Фрейда і Фромма в мене сталося набагато пізніше...

У ці ж роки (власне, вже з останніх шкільних років) почав запоєм читати та збирати для своєї особистої бібліотеки книги *про вчених, тих, хто робив науку* – спочатку про фізиків, а потім переважно про біологів та медиків – біографію, спогади, збірки серії “Письменники розповідають про науку”. Це захоплення, що відіграло тоді величезну роль у моєму внутрішньому становленні, виборі мотивації, якому залишився вірним все життя, - з роками переросло на серйозний інтерес до історії науки, а потім - і історії людського пізнання взагалі...

На 3-му курсі (взимку 1965 – 1966 рр.) прослухав чудовий цикл лекцій з біометрії, що читалися у тому ж ХДНТП (де і лекції Ю.І.Соколовського) Володимиром Івановичем Кулінським - харківським біохіміком, блискучим учнем Арона Михайловича Утевського, дослідником ролі циклічних нуклеотидів у мітохондріях, в описуваній період – завідувачем лабораторії біохімії Харківського НДІ неврології та психіатрії, що дало мені фундамент для розуміння основ біостатистики на всі наступні роки наукової діяльності. Дивний був час – на лекції В.І.Кулінського ходив науково-медичний Харків різного віку – у тому числі мій кумир - високонауковий Сева зі своїми приятелями-колегами та моя мама, яка потребувала статистичної обробки клінічних даних зі своєї докторської дисертації!

На ці ж роки припадає знайомство, а потім, протягом кількох років (коли я вже був у Києві), і дружба з абсолютно талановитим та унікальним Петею Білобровим – біофізиком із справжніх теоретиків ХДУ. У руках у Петі я вперше побачив і потім втратив на багато років чудове лемнівське есе “Сума технології”, видане в Союзі приблизно 1966 року – потім, вже 2002 року, саме Галя вказала мені на книжковій розкладці на Петрівці на гарне видання із серії “Філософія” - “Це те, що ти весь час шукаєш?” – перевиданий Станіслав Лемм з передмовою, що характеризувала саму книгу та передмову до неї автора 1966 року як “пам'ятка минулої епохи” – надій на торжество Розуму та Прогресу... Петя Білобров робив потім диплом у Києві, в Інституті кібернетики АН УРСР у Юрія Гуровича Антомонова, написавши між іншим одну із статей для енциклопедії з кібернетики, що планувалася тоді, а пізніше поїхав до красноярського Інституту біофізики. Він якось (вже у 70-ті) приїжджав до Києва на симпозіум з біофізики білків, потім іноді посилав листівки з підписом “п”, а потім, після розпаду СРСР, загубився для мене, здавалося, назавжди – саме так закінчився рядок моїх спогадів про Петю Білоброва у “Як це було...”.

Він був досить дивним хлопцем, цей Петрик Білобров – дивний, як усі справжні генії... І, напевно, саме тому він знову з'явився – цього разу у моєму сьогоднішньому

головному науковому кабінеті (тобто у мене вдома, на Тимошенка, 13-а!) вже як відомий професор-біофізик... Ти подарував мені дуже важливий життєвий подарунок своєю новою появою в моєму житті, любий друже!...

Колосальне емоційне враження на третьому курсі справила на мене патанатомія. Зараз вважаю, що й тут мені пощастило: в описані роки кафедра очолювалася найвідомішим радянським патологом професором Григорієм Львовичем Дерманом, учнем засновника лабораторної діагностики у Харкові Семена Лазаревича Ерліха та спадкоємцем на кафедрі академіка АМН СРСР А.І.Струкова, автора фундаментального підручника “Патологічна анатомія”, за яким навчалася кілька поколінь студентів.

Професор П.І.Білобров (Красноярський Інститут фізики РАН). Київ-2012 р. В домашньому кабінеті автора цих строк

Мою студентську групу на кафедрі патанатомії протягом усього навчального року вела професор А.С.Налбат – жінка із понівеченим обличчям та, природно, трагічною особистою долею – вважалося, що у неї туберкульозний вовчак (зараз думаю, що це був важкий опік). Олександра Семенівна була безумовно відданою справі свого життя, відомим в Союзі патологом, фахівцем у галузі патоморфології септичного ендокардиту, і від неї я назавжди отримав якусь глибоку повагу до цієї важкої, але чимось для мене навіть романтичної по сприйняттю в ті роки професії, і, починаючи з того часу, я завжди сприймав патанатомію як серйозну медичну науку. Зараз згадую і високо оцінюю її спокійно-доброзичливе та поважне ставлення до нас, студентів... Запам'яталася сказана нею на одній з лекцій незвичайна фраза - “Цирротиком може стати не той, хто хоче, а той, хто може”, значення якої зрозумів набагато пізніше. Професор А.С.Налбат була справжнім професором-педагогом вищої медичної школи і сьогодні, майже через півстоліття, я кланяюся вашій пам'яті, шановна Олександра Семенівна. На все життя відобразились і латинські слова, вигравірувані на мармуровій табличці при вході до секційної зали моргу Харківської обласної клінічної лікарні: “Nis locus est ubi mors gaudet succurere vitae”...

До сказаного можу лише додати, що і сьогодні вважаю патологічну анатомію (власне, курс патології, як це читається в західних медичних школах) фундаментальною основою клінічної медицини. Пізніше, у роки моєї роботи над докторською дисертацією, а потім, при розробці проблеми співвідношення між некротичним та апоптотичним шляхами

загибелі клітини, закладені ще у харківській науковій школі основи уявлень про патологію організму, мені дуже стали в нагоді.

Разом з тим – і на превеликий мій жаль сьогодні – початок вивчення т.зв. напівклінічних дисциплін, початок викладання яких припадав на 3-й курс медінституту (фармакологія, топографічна анатомія з оперативною хірургією), і навіть власне клінічних предметів (пропедевтика терапії, загальна хірургія) виявилось мені зовсім нецікавим, нудним і навіть десь “відштовхуючим”, особливо від хірургії взагалі (як малоінтелектуального ремесла...).

Біля анатомічного препарату на кафедрі топографічної анатомії

Думаю, що причинами цього стали, по-перше, - до цього часу мого розвитку жорстка “молекулярна” мотивація, заангажованість (сьогодні б сказали – “зацикленість”) на теоретичних питаннях медико-біологічних наук, а, крім того, значною мірою і низький рівень викладання, та й самих викладачів на клінічних кафедрах ХМІ тих років – принаймні тих, що викладали на 3-му курсі (*припускаю, що тут я можу бути вкрай суб'єктивним...*).

Дивно, як запам'ятовуються на все життя деякі моментальні і, начебто, несерйозні на перший погляд враження. Пам'ятаю присутність нас, третьокурсників, на секції ("аутопсії", або просто - "розтин" тіла) померлої пацієнтки - і раптом недоречний сміх! – піднімаю очі – пухло-рожевоцока фиркаюча фізіономія нашого декана, зазвичай дуже поважного професора М.І.Ш., який обмінюється якимось жартом з товстою дамою-блондинкою в білому халаті...

Звичайно ж, сьогодні, коли я пишу ці спогади, обличчя клінічної медицини принципово змінилося – я маю на увазі рівень розуміння механізмів основних патологічних процесів, молекулярну діагностику та й сучасну клінічну фармакологію, але це вже зовсім інша тема.

Отже, до своїх двадцяти років я закінчував 3-й курс Харківського медінституту, намагався почати серйозно займатися біохімією під керівництвом професора А.М.Утевського, і вважав, що у моєму житті все в принципі визначено (*звичайно ж, мною самим!*) і розраховано правильно, і жодних особливих сюрпризів попереду не передбачається. Головне - треба багато працювати над собою, і успіхи прийдуть обов'язково. Все виявилось значно складнішим.

* * *

Відповідно до навчального плану будь-якого радянського вишу обов'язковими дисциплінами протягом усіх шести курсів були філософія - звичайно ж, "марксистсько-ленінська", тобто т.зв. діалектичний матеріалізм та соціологія (окремого такого предмета не було, але volens-nolens відповідні питання викладалися в курсах наукового комунізму, історичного матеріалізму і навіть історії КПРС).

Наразі прийнято зневажливо відгукуватися про цю частину вузівської програми за радянських часів, як про нікому не потрібного "обов'язку", який лише відволікав студента від професійної підготовки і навіть "шкідливого" з погляду формування нібито неправильного світогляду. У моєму випадку це було зовсім не так. На відміну від переважної більшості своїх однокурсників, я вивчав ці дисципліни, навіть на рівні, обмеженому догматичними підручниками того часу, з великим інтересом - перечитав (вже з найкращим розумінням після першого шкільного знайомства) "Матеріалізм і емпіріокритицизм", познайомився з енгельсовою "Діалектикою природи" (вважав це для себе - must), навіть намагався читати Георгія Валентиновича Плеханова, який випадково прибився в наш будинок.

Тоді ж на студентській конференції на кафедрі філософії (у рамках курсу діалектичного матеріалізму) зробив доповідь "Розвиток Ф.Енгельсом уявлень про роль білка у походження життя". Назавжди запам'ятав і багато років вже згодом, на своїх лекціях цитував напам'ять студентам знамените визначення *"Життя є спосіб існування тіл, істотним моментом якого є обмін речовин із навколишнім середовищем, причому із припиненням цього обміну припиняється і життя, що призводить до згорання білка"*. Досі мене вражає формульна чіткість цієї дефініції – властивість і здатність вираження думки (чому я сам навчався все життя, і, здається, як іноді кажуть, – не без успіху...), які, звичайно, ще від трактатів схоластів, а пізніше – французьких та німецьких раціоналістів. Так писали класики європейської науки, тобто, глибоко мислячі та інтелектуально підготовлені люди, які самі цю науку і творили.

Десь на 3-му курсі купив у букіністичному магазині (єдине вже місце в ті роки, де можна було "видерти" літературу, яка щось вартує) і від кірки до кірки прочитав (вимучив) "Історію західно-європейської філософії" Г.Ф. Олександрова - видання 1946 р., книгу з досить спокійною як на той час і досить об'єктивною характеристикою "домарксівського" періоду і саме тому піддану в період останнього оголошеного та ініційованого т. Сталіним "загострення класової боротьби", особливо жорсткому остракізму правовірними радянськими марксистами. І набагато пізніше (у 70-х, у Києві) придбав вузівський підручник із західно-європейської філософії ХІХ століття І.С.Нарського, де погляди "ідеалістичних" філософів були вже досить повними; тоді ж уперше познайомився з виданням "Мислитель минулого" з ретельно прокоментованими К'єркегором та Паскалем; намагався читати "Філософські основи фізики" Рудольфа Карнапа. Але, звичайно ж, для розуміння всього цього інтелектуального багатства була потрібна інша, відсутня у мене на той час, систематична підготовка, чим зміг зайнятися лише через дуже багато років, у середині 90-х...

Із західної літератури "загальносвітоглядного" для мене значення відзначу лише читання виданої 1965 р. (і неймовірно урізаної) книги Тейяра де Шардена "Феномен людини", вперше опублікованих в СРСР біографії та листів Альберта Швейцара та автобіографічної книги Соммерсета Моєма "Підбиваючи підсумки". Вперше спробував прочитати Моєма на 1-му курсі медінституту – з подачі Іри Барсукової, моєї подруги та

об'єкта божевільної закоханості того року - “Розтлумачте мені, що чорне чорно, Розтлумачте мені, що біле – біло...” – вчилася на іноземних мовах (і тому дуже великої інтелектуалки, на мою тодішню розуміння), хоча не думаю, що ми обидва в тому віці щось зрозуміли в літературно-філософських дослідженнях високоосвіченого британського автора, - і вже набагато пізніше придбав томик для своєї бібліотеки та неодноразово перечитував у зрілі роки. Ці книги лише свідчили про наявність незнайомих мені ідей та принципів інтелектуального та духовного життя Заходу, але самі по собі не могли задовольнити мою цікавість і дати відповіді на запитання.

На жаль, до серйозних творів світової (і, звичайно, *немарксистської*) філософії, а тим більше соціології, ХХ століття, що формує інтелектуальний простір сучасної західної цивілізації, тоді не мав реального доступу, та й не вважав усе це для себе важливим. Крім того, укорінений у мені вже на той час внутрішній *позитивізм* не давав сприйняти всього, що відходило від офіційної, узаконеної у радянській освіті доктрини. І, цілком природно, що всі ці мої додаткові інтереси в ті роки не набули подальшого розвитку – *мені було не до того (!)*, та й поряд не виявилось особистості, яка могла б хоч скільки-небудь підтримати та стимулювати в мені розвиток цього гуманітарного спрямування. Для цього знадобилися багато років мого життя та прихід Іншого Часу.